

«ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ»
Халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

29-30 қыркүйек 2020

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
«DEVELOPMENT TRENDS OF MODERN EDUCATION»

29-30 September 2020

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
«ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ
СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ»

29-30 сентябрь 2020

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 37.0(63)
КБЖ 74.00
Қ 16

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ 16 Қазіргі білім берудің даму тенденциялары: халықаралық ғылыми конф. мат. = Тенденции развития современного образования: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: Development trends of modern education. – Нұр-Сұлтан: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020. – 128 б.

ISBN 978-601-332-990-1

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және ғалымдардың қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и ученых по по актуальным проблемам современной науки.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and scientists on topical issues of modern science.

ӘОЖ 37.0(63)
КБЖ 74.00

ISBN 978-601-332-990-1

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020
© Center «Bilim Innovations Group» 2020

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ТІЛДІК ТҰЛҒА ТИПТЕРІ ЖӨНІНДЕ

А.А. Касинова

Магистрант, академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ.

Статья содержит краткий обзор лингвистических исследований отечественных и Российских ученых по языковой личности. В работе дано определение понятию языковой личности, показаны типы языковой личности, раскрывается понятие элитарной языковой личности. Также автор в своей статье приводит сведения о языковой личности Е.А. Букетова – ученого в области химии и металлургии, писателя, академика Ан КазССР, доктора технических наук. В статье рассматривается Е.А.Букетов как элитарная языковая личность.

Түйін сөздер: лингвистика, тілдік тұлға, элитарлық тілдік тұлға, вербалдық-семантикалық, тезаурустық, Е.А. Бөкетов.

Лингвистикада тілдік тұлғаны зерттеуге деген қызығушылықтың артуының негізгі себептерінің бірі сөйлеу, қарым-қатынас жасау актісіндегі өзгерістерге байланысты болып табылады. Сонымен қатар тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы – адамға назар аудармай, тілдің өзін тану мүмкін еместігі жайындағы көзқарастардың зерттеушілер тарапынан кең қолдау табуы. Әлеуметтік қатынастар субъекті әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иесі ретінде әрбір адам – жеке адам болып сипатталатыны белгілі. Тұлғаның жекелік қасиеті – бұл жеке адамның өз басына ғана тән, қайталанбас қасиеті, оның тұлға болып қалыптасуы, өсуі, айналасындағы басқа адамдарға ұқсамауы. Тілдік тұлға дегеніміз ұлттық тіл ортасында, ұлттық құндылықтар арасында тәрбиеленген, ұлттық рух пен ұлттық тілді толық меңгерген жеке адам, бүкіл ұлттық болмысты бойына жинақтаған индивид. Ол тілді нақты қолданушының жіктеме белгілерінің жиынтығы емес, аялық білімнің де көрінісі. Сондай-ақ әлемнің тілдік көрінісі негізінде анықталатын суреткердің таным әлемі. Жоғарыда айтылған факторлар негізінде қалыптасқан тілдік тұлға – сөз жұмсау ерекшелігі арқылы көрінетін әлеуметтік, психологиялық және этикалық компоненттердің жиынтығынан тұратын адам. Тілдік тұлғаға тән белгілер: 1) ана тілін жете меңгерген, өз тілінде дұрыс сөйлей алатын (ана тілі дегеніміз шартты, ол ана тілінде емес, басқа тілде сөйлеуі де мүмкін); 2) әлеуметтік өмірге бейімделген, өзіндік қызығушылығы мен машығы бар; 3) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын және қызмет ету барысында өзіндік шығармашылығын таныта

алатын адам. Тілдік тұлға дегеніміз, ол тілді нақты қолданушының жіктеме белгілерінің жиынтығы емес, аялық білімнің де көрінісі. Ол, сонымен қатар, әлемнің тілдік көрінісі негізінде анықталатын суреткердің таным әлемі. Жоғарыда айтылған факторлар негізінде қалыптасқан тілдік тұлға - сөз жұмсау ерекшелігі арқылы көрінетін әлеуметтік, психологиялық және этикалық компоненттердің жиынтығынан тұратын адам. Тілдік тұлғаға тән белгілер: 1) ана тілін жете меңгерген, өз тілінде дұрыс сөйлей алатын (ана тілі дегеніміз шартты, ол ана тілінде емес, басқа тілде сөйлеуі де мүмкін); 2) әлеуметтік өмірге бейімделген, өзіндік қызығушылығы мен машығы бар; 3) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын және қызмет ету барысында өзіндік шығармашылығын таныта алатын адам. Алғаш рет В.В.Виноградовтың «О поэтическом языке» (1980) деген кітабында анықтамасы берілген «тілдік тұлға» ұғымын ғылыми айналымға енгізіп, тұрақтандырған – ресейлік белгілі тілші Ю.Н.Караулов. Ол тілдік тұлғаның үш деңгейін анықтап көрсетеді:

1. Вербалдық-семантикалық деңгей (құрылымдық-жүйелік).

2. Когнитивтік деңгей (тезаурустық).

3. Прагматикалық деңгей (уәждемелік). Зерттеушінің пікірінше «тілдік тұлға тілі арқылы көрінетін психологиялық, этикалық, әлеуметтік және т.б. компоненттерінің жиынтығынан тұратын адам» [1, 56 б.].

Ғалым пікірін дамытып, өзіндік тұжырымдарын ұсынған алыс, жақын шетелдік және отандық зерттеушілердің арасында белгілі ғалым Н. Уәлиді айтуға болады. Ол адамдардың тіл тұтыну деңгейін былайша анықтайды: 1) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын элитарлық тип; 2) әдеби тілдің ауызша, жазбаша нормаларын сақтай білетін, ара-тұра кодификацияланған нормадан қате жіберетін, сөйлеу тілі мен кітаби тіл элементтерін кей тұста айқын аңғара алмайтын мәдени-тілдік орташа тип; 3) негізінен әдеби сөйлеу тілін қолданатын, арасында қарапайым сөйлеу тіліне тән элементтерді қосып сөйлейтін тілдік-мәдени тип; 4) қарапайым сөйлеу тілімен сөйлейтін, бейәдеби элементтер мен диалектизмдерді қолдана беретін коммуниканттар [2, 28 б.].

Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде қалыптасуын интер-текстуалдық негізінде қарастырған А.С. Әділова: «Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде жеке когнитивтік кеңістігі болады, ал ол өз кезегінде түрлі ұжымдық (отбасылық, кәсіптік, діни, әлеуметтік) когнитивтік кеңістік жиынтығынан тұрады да, өзі өмір сүріп отырған қоғамның ұлттық-тілдік мәдени танымдық базасына сүйенеді. Алайда бір ғана ұлттық когнитивтік кеңістікке жатса да, әр уақытта өмір сүруіне, қоғамдағы саяси-идеологиялық ұстанымдардың насихатталуы, ақпарат көздерінің жетімсіздігі, жабықтығы, ұлттық әдебиет, мәдениет деректерінің кейінгі орынға ығыстырылуы сияқты экстралингвистикалық себептердің әсерінен тілдік тұлғалардың – автор мен оқырманның когнитивтік базасының өзі

түрліше қалыптасатыны кездеседі. Ол, әрине, адамның әлеуметтену үдерісіне байланысты болады» -дейді [3, 39 б.]. Ол тілдік тұлғаның тұрақты интертекстуалды ядросына ұлттық білім энциклопедиясына жататын ағарту стандарттарынан белгілі әдеби шығармалар, тарих, қоғам, мәдениет қайраткерлерінің есімдері мен сөздері, аса маңызды саяси-әлеуметтік оқиғалар, мәдени, тарихи, діни жәдігер-ескерткіштер жатқызып, тілдік тұлғаның динамикалық интертекстуалды қабатына уақыт және әлеуметтік жағдайларға қарай өзгеріп, үнемі маңыздылығы, қажеттілігі белгілі бір иерархиямен қайта ауысып отыратын күшті әдеби мәтіндерді кіргізеді. Тілдік тұлғаның интертекстуалды перифериясы оның когнитивті деңгейінің ең қозғалғыш, ең өзгергіш бөлігі болып саналатынын айтып, оған ән, жарнама, БАҚ материалдары сияқты бұқаралық мәдениет мәтіндерін жатқызады. Тілдік тұлғаның интертекстуалды перифериясы белгілі бір жағдайларға орай әлеуметтің мәдени талғамдарының өзгеруіне байланысты тез әрі жиі ауысып отырады. Шындығында да, қазіргі жаһандану жағдайындағы ақпарттар ағыны толастамай, үдей түскен уақытта өмір сүріп отырған тілдік тұлғаның аялық білімінің бұдан біраз жылдар бұрынғы оқырманнан өзгеше екендігі аян. Тілдік тұлғаны қалыптастырушы факторлар ретінде: отбасы мен алған тәрбиесі, білімі; қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар; жаңа білім алуға құштарлығы мен қызығушылық ауқымының дамып отыруы; қоғамға танымал адам болуымен қатар әлеуметтік маңызды адам болу; сөйлеуде тілдік қазынаны пайдаланумен қатар жаңа үлгілерді жасай білуді айтуымызға болады. Тілдік тұлғаға тән келесі бір белгі ол әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынуы мен өзіндік шығармашылығын таныта алуы. Қазақ халқы бейнелі, астарлы, тұспалдап айтатын шешендік сөзге аса үйір халық. Халық сөз құдіретінің психологиялық астарын жақсы аңғарған. Тіліміздегі «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады», «Жақсы сөз-жарым ырыс», «Жаңбырменен жер көгереді, Батаменен ел көгереді» деген мақалдар соның айғағы. Халқымыздың «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді» деген мақалынан қазақ мәдениетіндегі сөздің құдіретті күшін асыра бағалайтын ментальдық ерекшелік танылады. Шешендік өнер дарыған тұлға отаншыл, елінің салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін ұшқыр ойлы, «орақ ауыз, от тілді» болып келеді. Ол халқының басынан өткерген мұң-зарын, арман-тілегін, өмірлік құндылықтарын жеріне жеткізе, түйіндей айтып береді. Бұл елге танымал тілдік тұлға дәрежесіне көтерілуіне бірден бір себеп болады. Тілдік тұлға ұлттық тілді ғана тұтынушы емес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. «Тілді тұтынушыда лингвистикалық құзірет, коммуникативтік құзірет, сондай-ақ мәдени-тілдік құзірет болады. Ал тілдік-мәдени құзірет дегеніміз тілдік тұлғаның сөйлеу (жазу) мен айтылған (жазылған) сөзді қабылдау кезінде тиісті мәдени семантиканы, мәнділікті қоса меңгеруі» [2, 17 б.].

Қазақ сөз мәдениетінің негіздерін қарастырған Уәли Нұргелді этностың ақиқат дүние туралы көзқарасы, салт-дәстүрі, жол-жоралғылары әдет-ғұрпы, моралі, әдебі, тұрмыс-тіршілігімен байланысты ақпараттар жинақтаған тұрақты сөз орамдарының мазмұндық құрылымында ақиқат дүниенің тілдік бейнесін көрсететін ұлттық менталитетті танытатын компоненттер болатынын, оларды айқын аңғара білмеген жағдайда сөйлеуші/жазушы коммуникативтік сәтсіздікке ұшырайтынын айта келіп, тілдік тұлғаның коммуникативтік сәтсіздікке ұшырау қаупі жиі кездесетін аймақ ретінде фразеологизмдер мен паремологизмдерді атайды. Бұл фразеологизмдер мен паремиялардың мәдени-ұлттық семантикасымен байланысты. Тілдік тұлғаның сөз саптау әрекеті жалпыадамзаттық құндылық принциптеріне бағынады. Жалпыадамзаттық құндылық принциптеріне адамгершілік, жауапкершілік, мейрімділік, әділдік, ар-ұят және т.б. жатқызамыз. Тілдік тұлға коммуникацияда осы аталған ұстанымдарды негіз етіп алады. Бұл әсіресе қазақтың шешендік сөз өнерінде айрықша байқалады. Жеке тұлғаның бір қырына ақылы-ойы мен есі, аялық білімі (дүние туралы білімі) мен өмірлік тәжірибесі және мәдени ортадағы өзін көрсете білуі жатса (бұл аталғандар тілдік тұлғаның сыртқы қыры), екінші қырына (тілдік тұлғаның ішкі қырына) түрлі жағдаяттар негізінде болған сезім мен эмоция жатады. Осы аталған аспектілер жеке тұлғаның сөзінде түрлі көрініске ие болып, тілдік тұлғаның дамуына әсерін тигізеді.

Сөйтіп тілдік тұлға ұғымы тұлғаның тілді жоғары дәрежеде меңгергенін көрсететін түсінік. Тұлға белгілі бір мәдениетті сусындап, сал-дәстүрлерді бойына сіңіріп өседі де, ол оның тілінің қалыптасуына әсер етеді. Осы жағынан зерттеуші ғалымдар келесідей тілдік тұлғалардың типтерін қарастырады.

Мәдени тілдік тұлға. Мәдени тілдік тұлғаны сипаттағанда мәдениет негізгі критерий болып табылады, адам одан тыс өмір сүре алмайды. Дүниеге келгеннен бастап бала белгілі бір мәдени ортаға түседі, осы орта оның рухани қалыптасуына әсерін тигізеді. Демек, тілдік тұлға белгілі бір мәдени ортаның өкілі болып есептеледі, сол ортаның салттары мен дәстүрлері тіл арқылы және тілдің көмегімен көрініс табатыны белгілі.

Екі немесе көп тілді меңгерген тілдік тұлға. Қазіргі жаһандану мен интеграция үрдісімен сипатталатын заманауи кезеңде екі немесе бірнеше тілді меңгерген адамдар өте көп. Екі немесе көп тілді тұлғалар білетін тілдермен қатар, сол тілдерде сөйлеуші халықтардың мәдениетін де жүйелі түрде меңгерген.

Ұлттық тілдік тұлға. Ұлттық тілдік тұлға ғасырлар бойы жиналған және тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілген құндылықтардың иесі. Ұлттық тілді тұтынушы тілдік тұлғаның құзіреті мен жадының қалыптасуы жөнінде А. Байтұрсынұлының айтқаны: «Адам ана тілін жасынан естуінше

үлкендерден үйренеді. Содан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Одан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша айтып, иә жазып қолданумен біледі».

Элитарлық тілдік тұлғанемесе элитарлық сөйлеу мәдениетінің иесі – бұл әдеби тілдің барлық нормаларын меңгерген, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктерімен, әдебиет, сурет пен музыка жауһарларымен таныс, ойын тілдік көркемдеуіш құралдармен әдемі жеткізе алатын тұлға [5, 49 б.].

Элитарлық тілдік тұлға тілде бейнеленген ақиқатты қолданып қоймайды, тіл арқылы ақиқаттың өзін рационалды, эмоционалды мақсатта қайта бейнелейді. Ол өз санасында ақиқатты «тіркеуші» пассив субъект емес, оны санада қайта жасаушы, модельдеуші қасиетке ие белсенді характер иесі. Осымен байланысты тілдік тұлға тілдегі барды қолданумен бірге жаңа сөздерді, абстракт синтаксистік модельдерді де жасайды. Бұл ерекшеліктер ұлттық рухты бойына сіңіріп, ана тілін айрықша әсерлі, бейнелі көркемдік құралға айналдырған ақын-жазушылар шығармашылығында тұрақты түрде және анық байқалады. Сол себептен де Н. Уәли элитарлық тілдік тұлғалар деп М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов сынды біртуар жазушы-ғалымдарды атайды. А.С. Әділова ұлттық элитарлық тілдік тұлға ретінде халықтың қазіргі болмысы мен ділі жөнінде жиі және өткір жазатын ақындардың бірі – Серік Ақсұңқарұлын қарастырады. Жалпы, бірнеше ғасырлық тарихы бар қазақ әдеби үдерісінде элитарлық тілдік тұлғаларды көптеп кездестіруге болады. XX ғасырда өмір сүрген осындай элитарлық тілдік тұлға ретінде Е.А. Бөкетовті атау керек.

Евней Арыстанұлы Бөкетов (1925-1983) – қазақтың белгілі химик–металлургі, техника ғылымдарының докторы, профессор, академик. Сонымен бірге көркем публицистика, естелік және өмірбаяндық повесть жанрында орыс және қазақ тілдерінде жазылған бірқатар әдеби шығармалар жариялады. «Түйе қомында туған адам», «Грани творчества», «Святое дело Чокана» атты очерктер мен эсселер жинағының авторы. И.Василенконың «Артемка» повесін, Э.Золяның «Әңгімелер мен мақалаларын», И.Вазовтың «Бұғауда» романын, У.Шекспирдің «Макбет», «Юлий Цезарь» және В.В.Маяковскийдің «Қаңдала» пьесаларын қазақ тіліне аударды. Аталған туындылар тіліне зер салып қарастырғанда, Е.А.Бөкетов қазақ және орыс тілдерінің лексика-фразеологиясын шығармашылықпен қолданғанын байқауға болады. Евней Бөкетовтің журналистика саласындағы еңбектері туралы қарастырған ғалым Қойлыбай Асанұлы: «Е.Бөкетов публицистикасындағы ой тасқыны, көркем тілмен келісті өріліп оқырманның тұңғыыққа тартқан иірімдей бірден үйіріп ала жөнелетінін біз қаламгердің сөзден қамшы өрген шеберлігі деп танымыз. Е.Бөкетов тілінің шешендігі, көсіліп жазып кеткендігі терең білімі мен тағылымы мол ғибраты оқыған жанды бей-жай қалдырмайды» – деген пікірі де біздің

тақырыпты аша түседі [5, 35 б.].

Қазақ пен орыс тілдерін қатар білген, осы екі тілде де шебер сөйлеген. Әрі шығармаларын қос тілде қатар жазған жазушы – екі немесе көп тілді меңгерген тілдік тұлға. Демек, жоғарыда атап өткен тілдік тұлғалардың типтерін ескерсек, Евней Бөкетов әрі ұлттық тілдік тұлға, әрі екі тілді меңгерген тілдік тұлға болған деп сенімді түрде айта аламыз. Ал келесі тілдік тип элитарлық тілдік тұлға – тілдесудің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты, сөйлеудің түрлі жанрларын шеберлікпен қолданады, бір тілдік тұлға типінен келесі тілдік тұлға типіне жеңіл ауыса алады.

Ал бұл – Е. А. Бөкетовтің элитарлық тілдік тұлға екендігінің дәлелі.

Элитарлық тілдік тұлға – бұл тілді жоғары деңгейде меңгерген, жоғары интеллект иесі, этикет нормаларын сақтайтын тұлға. Элитарлық тілдік тұлға деп аудармашы тілдік тұлғасын есептейміз. Кәсіби аудармашы кез келген стильдегі ауызша не жазбаша мәтінді аударып алады. Аудармашы аударылып отырған тілдің мәдениетіне түсінікті, үйлесімді аударма мәтін жасауға талпынады. Француз, ағылшын, орыс тілінде жазылған кітап қазақ тілді оқырманға түсінікті болуы аудармашыға байланысты. Көрнекті аударма ісінің шеберлерінің арқасында әлемдік классика шығармалары қазақ халқы игілігіне айналып отыр. Демек, аударма үлгілері жоғары деңгейде орындалған Евней Арыстанұлы – элитарлық тілдік тұлға. Өйткені ол кісі екі тілдің мәдени және сөйлеу қалыптарын меңгере отырып, бір тілдік мәдениетін екінші тілдік мәдениетіне шеберлікпен аударып алған.

Қорыта айтсақ, тілдік тұлға тілде бейнеленген ақиқатты қолданып қана қоймайды, тіл арқылы ақиқаттың өзін рационалды, эмоционалды мақсатта қайта беруге тырысады. Ол – өз санасында ақиқатты «тіркеуші» пассив субъекті емес, оны санада қайта жасаушы, модельдеуші қасиетке ие белсенді характер иесі. Осымен байланысты тілдік тұлға тілдегі барды қолданумен бірге жаңа сөздерді, абстракті синтаксистік модельдерді де жасайды. Тілдік тұлға типтері дүниеге келген отбасы мен алған тәрбиесі, біліміне байланысты дараланады. Нақтырақ айтсақ, тілді меңгеру деңгейіне қарай тілдік тұлға типтеріне қарай ажыратылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.

2 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 50 б.

3 Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2009. – 53 б.

4 Карасик Г.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.,

2004. – 200 с.

5 Асанұлы Қ. Евней Букетов – публицист. – Қарағанды, 2005. – 194 б.

SRSTI 21.21.31

FARABI'NİN DİN ANLAYIŞI

Aktore Kopbay

Yüksek Lisans, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti

Farabi, Türk-İslam dünyasının felsefesine yeni bir renk katan ve ona yön veren önemli bir şahsiyettir. Farabi'nin Aristoteles'in eserleriyle tanışması onun ilerleyen dönemlerdeki felsefi çalışmalarını yönlendirmiştir. Farabi'nin yazdığı eserler zamanla Türk-İslam dünyasının felsefi anlayışını epey etkilemiş ve kendinden sonraki filozoflara başvuru kaynağı olmuştur. Onun sayesinde İslam dünyası, Platon ve Aristoteles başta olmak üzere antik Yunan felsefesiyle tanışmıştır. Farabi bu tanışma esnasında İslam felsefesine düşünce sahasında mantık ilmini kazandırmıştır. Bu nedenle Aristo'nun «İlk Öğretmen» (Mualim-i Evvel) lakabına nispetle Arap-İslam kültürü içinde «İkinci Öğretmen» (Mualim-i Sani) lakabıyla anılmaktadır. Farabi eserlerini kaleme alırken Aristoteles gibi, akıl ve onun yetkinliklerine ağırlık vermiştir. Epistemolojisinde, akıl gücüyle doğru ve yanlış ayırmanın mümkün olduğunu çok sık biçimde vurgulamıştır. Bu sebeple aklın yetkinliği arttıkça Allah'ı daha iyi biçimde tasavvur edebileceğini, felsefesi ile birlikte eserlerine yansıtmıştır. Bu sebeple Farabi'nin genel düşünce yapısı sağlam bir felsefe-din ilişkisi üzerine kuruludur.

Anahtar kelimeler: Felsefe, din, vahiy, akıl, peygamber, filozof.

Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed el-Farabi olarak tanınan Farabi'nin bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski adı Otrar olan Farap şehrinin Vesic kasabasında tahminen 258/870-71 yılında doğmuştur. İlk öğrenimini yurdunda yapmıştır. Hayatı hakkında sınırlı bilgiye rağmen özellikle Bağdat'a geliş ve orada geçirdiği yıllar esnasında yaptığı seyahatler ile kurduğu ilişkiler hakkında elimizde birtakım bilgiler bulunmaktadır. İbn Halikan'a göre farabi, felsefi ilimleri Bağdat'ta okumuş, orada Aristoteles'in kitaplarını incelemiştir. Bunların anlamlarını ortaya koyup gayelerini kavrama bakımından maharet kazandığı yer de orasıdır [1]. Meşai felsefenin merkezi olan Bağdat'ta, ünlü dil bilgini Ebu Bekir İbnü's-Serrac'dan (ö. 316/929) gramer dersleri alan Farabi, dönemin

önde gelen mantık hocaı, hıristıyan mütercim ve yorumcu Ebu Bıř Metta b. Yunus'tan (ö. 328/940) ve yine hıristıyan olan Yuhanna b. Haylan'dan mantık tahsil etmiştir [2]. Farabi Bağdat'taki siyasi kargaşalardan dolayı 330/941-42 tarihinde şimdiki Suriye bölgesine göç ederek hayatının sonuna kadar eserler yazmaya devam etmiştir. Farabi'nin Türkistan'dan Bağdat'a kadar uzanan geniş bilimsel hayatı Şam şehrinde 339/950 senesinde sona ermiştir.

Farabi'nin genel olarak Yunan felsefe geleneğine bağılı bir filozof olduğunu ve bu geleneğin ana eğilimlerine katıldığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede onun kaynaklarının başında Eflatun ve özellikle Aristoteles gelmektedir. Filozof olarak Farabi'nin konumu, Yunan felsefesinin Aristoteles'ten sonraki gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. Bilindiğı üzere Aristoteles'ten sonra felsefe, büyük ölçüde mevcut durumlarla ve tarihsel bağlarla uyumu her daim nazarı itibara alan bir şerh ve uzlaştırma geleneğı olarak varlığını sürdürmüştür. Mevcut durumlar ile tarihsel bağların seyri Eflatun'u merkeze alan, Aristoteles'i ikinci plana yerleştiren bir anlayışın hakim olduğı süreci izlemektedir. Farabi'ye kadar devam eden bu süreç içerisinde bilhassa metafiziğe dair meselelerde Aristoteles hep orada olmuştur ama çoğı zaman Eflatunculuğa göre ikincil ve uyarlanan bir unsur olarak varlığını sürdürmüş ve doğal olarak orjinal yapısından git gide uzaklaşmıştır. Eflatun merkezli felsefi düşünüşün Antik dünyadaki en güçlü akımı olan Yeni Eflatunculuk ve onunla her dönem etkileşim içerisinde olan hıristıyan felsefi kültürü de geniş ölçüde bu doğrultuda gelişmiştir. Yeni Eflatunculuk, Aristoteles üzerine yapılan felsefi araştırmaları da bünyesine katarak Antik dünyanın felsefi mirasını tevarüs eden İslam dünyasına Eflatun ile Aristoteles'in iç içe geçerek karışmış halini sunmuştur. İşte bu sürecin başında Farabi bulunmaktadır. Pek çok Yeni Eflatuncu filozoflar gibi Farbi de Eflatun ile Aristoteles'i bir hakikate yönelen iki filozof olarak nitelendirmiştir. Böylece bu büyük iki filozofun görüşlerini cemetmeye çağının problemleri sevk etmiştir. Farabi'nin yaşadığı dönem çok farklı siyasi, sosyal düşünsel ortama rastlamaktadır. Onun döneminde Hilafet'in yetkisi oldukça zayıflamıştır. Küçük devletlere bölünen Arap-İslam İmperatorluğu kendi içinde çelişkilere maruz kalmıştır. Gördüğümüz gibi Farabi tam düşünsel, siyasal ve sosyal düzenin dağıldığı dönemde yaşamıştır. O, yaşadığı dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak düşünsel ve toplumsal birliğı sağlamayı en temel görevi saymıştır. Reddiyeci, cedelci ve sofistlik kelemi söylemi bir kenara koyarak «Evrensel Akıl» ın [3] söylemini yani burhani söylemi esas almış ve düşünsel birliğı onun yardımıyla sağlamaya çalışmıştır [4]. Şimdi Farabi'yi meşgul eden problemlerin felsefe-din ilişkisi problemi olduğunu hemen söyleyebiliriz. Farabi, Aristoteles felsefesini veya ona ait olduğunu düşündüğü felsefi sistemi hakikatin tek doğru ifadesi olarak kabul etmekte ve «mille» kavramını bu çerçevede oluşturmaktadır. Bu mille kavramına birazdan değineceğiz. Farabi'nin tartıştığı problemlerin dini ve felsefi boyutları vardır. Bu proplemleri tartışırken hepsinin fevkine felsefeyi yerleştirmiş ve aklın davasına hizmet etmiştir. Çünkü Farabi'ye göre bunların

çözümünü salt akıl yapabiliirdi. Tanrı ve sıfatları, semavi akıllarla varlıkları, faal akıl, insan ve fillerini, vahyi, peygamber ve filozofu felsefe içerisinde incelemiştir. Faal akıl İslam'ın Cebrail meleğiyle özdeşleştirirken felsefe ile dini özdeşleştiriyordu.

Farabi felsefesinde göksel küre ile ay altındaki küreyi birbirine bağlayan ve epistemolojik ve dini önem arz eden faal akıl, tanrısal olandan dünyevi olana geçiş noktasında bulunan bir akıldır [5]. İnsanda ve maddede bulunmayan bu akıl mufarık bir surettir. Bu faal akıl müstefad (kazanılmış) akılla her zaman iletişim kurabiliyor. İnsanda bilkuvve halinde olan akıl, faal akıl sayesinde bilfiil akıl durumuna gelmektedir. Demek ki insanın aklını bilkuvve akıldan bilfiil akla dönüştüren, harekete geçiren yine faal akıldır. Farabi, faal aklın bir görevi ve vazifesi olduğunu söyler. Faal aklın vazifesi insanı gözetmek ve insan mutluluğun nihai sonucu yani yüce mutluluğa ulaştırmaktır. Bu en yüksek mertebeye vasil olan insan, faal akılla kavuşmuş olur. Ancak bu sürecin gerçekleşmesi, insanın bu mutluluğu elde etmesi kendisinden aşığıda bulununan varlıklardan sıyrılarak devamlı çabalamasını gerektiriyor. Demek insan için en yüksek mutluluk faal seviyesindedir [6]. Kazanılmış akıl ile faal akıl bir araya gelince Tanrı ile insan arasında irtibat sağlanmış olur. Bu irtibat İslami anlamda vahiy mesabesindedir. Bu nedenle faal akıl metafiziksel bir varlıktır ki iki alem arasında köprü görevini üstlenmektedir. Şuan bulunduğumuz fani dünya; ay altı alemi ile bunun ötesinde olan ay üstü alemini içermektedir. Sonuç olarak şöyle özetleyebiliriz: Farabi faal akıl kavramıyla felsefe ile dini uzlaştırmış ve insanın mutluluğunu faal akla bağlamıştır.

Şimdi daha önce başsettiğimiz «mille» terimine ve Farabi'nin ona yüklediği düşünsel ve ideolojik anlamları izah etmeye çalışalım. *Kitabü'l-Mille*, Farabi'nin felsefi sisteminin merkezi meselerini oluşturan din konusunu ele almaktadır. Farabi, kitabın ilk kısımlarında geçen «mille» kelimesinin din kelimesiyle neredeyse aynı anlamı taşıdığını söyler. Bunu önceden belirtmek için hemen metinden iktibas edelim ki daha iyi anlaşılsın. «Din ve mille hemen hemen eşanlamlı isimlerdendir, şeriat ve sünnet de böyledir. Bu son ikisi, çoğunlukla dinin iki parçasından sadece belirlenmiş fiillere delalet eder ve onları gösterir. Belirlenmiş görüşlerin de «şeriat olarak isimlendirilmesi mümkündür ve bu durumda *şeriat, din ve mille* eşanlamlı olur» [7]. Bilindiği üzere miile ile din aynı anlama gelmektedir. Fakat Farabi din kelimesinden daha çok mille kelimesini kullanmayı tercih eder. Zira dinden farklı olarak mille, dindeki genel inaçlar ile amelleri şartlara göre takdir eden ve belirleyen insanı kastetmektedir. Bu durum hem erdemli hem de erdemsiz dinlerden bahsetme imkanı verir. Çünkü dinin erdemsiz olup olmaması ilk reisin yürüttüğü siyasetle doğrudan alakalıdır. Farabi, kitabın hemen başında dinlerle ilgili bu ayrımı yapar ve erdemsiz dinleri erdemsiz yönetim biçinleriyle ilişkilendirir. Farabi'nin asıl demek itediği mesele, politik nitelikteki toplum toplumu belli değerler etrafına toplayan, belli amaçları barındıran bir dini zorunlu kılar. Toplumun bu değerleri

ister erdemli ister erdemsiz olsun farketmez. Toplumsal hayatın ortak dini olmazsa şehri yönetmek imkansızdır. Dolayısıyla Farabi'ye göre din, politilka ilmine meyyaldır. Aslında din dediğimiz ibadet veya Allah'a inanmakla birlikte bunların tahakkuk etmesini tedarik eden siyasal müessesedir.

Şimdi erdemli dinin keyfiyetini açıklayacağız. Farabi din/mille terimiyle toplumun görüş ve fiillerini belli şartlara göre belirleyen birtakım ilkeleri anlıyor ki onları tasarlayan ilk yöneticidir. İlk yönetici bu ilkelerin gerçekleşmesiyle toplumu muhayyilesiyle tasarladığı ve istediği hedefe doğru götürecektir. Toplum dediğimiz bir aşiret veya şehir ahalisi ya da bir büyük ulus olabilir. Bu ilk yönetici/reisin erdemli olması onun din olarak tasarladığı ya da düşündüğü şeyin mahiyetiyle doğrudan bağlantılıdır. Onun din olarak ortaya koyduğu yönetim sistemi hakiki anlamda hem kendisini hem de yönetimi altında bulunanları en son mutluluğa ulaştırmak ise o din de erdemli din olacaktır. Yani dinin erdemli olup olmaması ilk yöneticinin uyguladığı politikadan görünmektedir. Bu anlamda dinin erdemsiz de olabilmesi söz konusudur. Eğer ki ilk yöneticinin yönetimi cahili ise onun din olarak tasarladığı şeyi, toplumu vasıta kılarak kendi menfaatını, zenginliği, hazzı elde etmeyi hedefleyerek yönetimi altında bulunanları bu amacına alet edinir. Böylece din de erdemsiz din olur.

Erdemli ilk yöneticinin erdemli olmasını Farabi vahiyle ilişkilendirmektedir. Vahiy, erdemli ilk yöneticiye Allah'tan gelen bir haberdır ki bununla erdemli dinin keyfiyeti belirlenecektir. Bu iki yolla gerçekleşir: birincisi, erdemli dinin görüşleri ile fiilleri tamamen belirlenmiş şekilde vahyedilecektir; İkincisi vahiy ve Allah'tan elde ettiği güçle onları kendisinin belirlemesidir. Veya bir kısmı birinci yolla, bir kısmı ikinci yolla olur. Böylece peygamberlere has olan vahiy özelliği hükümdar için de kaçınılmaz zorunluluk olmuştur. Bilindiği üzere Farabi, klasik vahiy anlayışından farklı vahiy anlayışına sızmaktadır. O problemi daha çok insanın psiko-entelektüel yapısı içerisinde çözmeye çalışmaktadır. Tanrı ile insan arasındaki ontolojik farklılığın kalkması için gerekli olan gelişimin ilk kısımlıcası metafizik bir ilke olmakla birlikte, sürecin geri kalan kısmında aktör daha çok insandır. Bu açıdan vahyin muhatabı, Tanrısal ilke tarafından seçilmemektedir. Bu nedenle, Farabi'nin vahiy kuramından hareketle şunu söylemek mümkündür: Elverişli donanımına sahip her insan ilke olarak vahiy alabilecek bir pozisyonun içine girebilir. Farabi felsefesinde vahiy, büsbütün dini nitelikli bir anlam içeriğine sahip değildir. Vahiy, sadece dini hakikatin değil, mutlak anlamda hakikatin nihai kaynağını oluşturmakta ve bu açıdan felsefeyi de kapsamaktadır [8]. Farabi'nin vahiy anlayışına geçmeden önce onun vahyin gerekliliği konusundaki düşüncelerine değinmekte fayda vardır. Ona göre, evrendeki düzen ve mekanizmanın nedeni Tanrı'dır, toplumsal hayat ve düzenin nedeni ise erdemli İlk Yönetici'dir. Tanrı'nın erdemli ilk yöneticiye vahyetmesi kısaca şöyle hülase edilebilir: Öncelikle Tanrı bir toplumun fertleri arasında en olgun, en mutlu ya da en olgun ve en mutlu olma seviyesine gelmiş insanı en üstten destekler. Sonra Tanrı evrendeki varlıklar arasında kurduğu düzen ve uyum,

ancak bu en olgun ve en mutlu insanın aracılığıyla yani erdemli yönetici yoluyla toplum hayatına ve toplumlar arası hayata varlık ve nizam olarak akar. Evreni bir düzen içinde yaratan Tanrı, evrendeki bu düzene uygun olarak insanların mutlu olmalarını sağlayacak ilkeleri insanlara bildirmek için onlar arasından erdemli kişiler seçerek onlarla faal akıl vasıtasıyla iletişime geçer. Medinetül Fazıla adlı eserine baktığımızda toplumdaki düzeni sağlayacak erdemli reisin gerekliliği üzerinde çokça durduğunu görmekteyiz. Tanrı evrenindeki varlıkların hiyerarşik sıralanış şekliyle beşeriyet toplumunun da Allah'ın Medinesine uygun tarzda işlenmesi Farabi'nin mezkur projesinin ana çerçevesini oluşturmaktadır. Farabi, hem bizzat ilk sebep olan hem de alemi yoktan var edici Tanrı'nın keyfiyeti ile ona nispetle teşbih ederek Fazıl Medine'yi kurucu ilk reisin filozof-peygamber olma halini hayal dünyasında var etmiştir. Bu boş bir hayal veya fikir değildi. Zira başta peygamberliğin sona ermesi olmak üzere birçok muhtelif görüşler ile fırkalar ortaya çıkarak İslam alemi parçalanmaya başlamıştır. İslam alemi temelde din merkezli tek devlet olma vasfını kaybettiğinden dolayı toplumsal tekamüle hizmet edecek şekilde dine felsefi yahut akli te'vil getirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluk olmuş ve din ile felsefeyi uzlaştırma ameliyesine girilmiştir. Genel olarak Farabi'nin bu düşüncesini evrensel bir devlet kurma veya tüm beşeriyeti birleştirme arzusunda bulunduğunu söylemek hatalıdır. Ayrıca bunu tamamen Yunan'dan tevarüs edilen polis/şehir düşüncesine hamletmek de yanlış yorum olacaktır. Farabi'nin zihnindeki medine, temeddün etmiş topluluktur ancak.

Toplumsal ve insanın mutluluğu için vahye ihtiyaç olduğu noktasında olumlu görüş beyan eden Farabının vahye yaklaşım biçimi alışılmış olanın dışındadır. O, vahyi bir kelamcı gözünden ziyade filozof gözüyle değerlendirmektedir [9]. Filozofların nübüvvet telakkisi dinin barındırdığı, daha doğrusu Cabiri'nin tabiriyle beyanı ilimlerin telakkisine karşıt olduğunu hemen söyleyebiliriz. Akıllar kuramı ve akıllar yoluyla faal akılla ittisal edilmesi, kelamcılarının nübüvvet anlayışına tekabül etmemektedir. Kelamcılara göre nübüvvet çabalayarak elde edilen bir hadise değildir. Bu yüzden peygamberlere mahsus olan nitelikler filozoflara el vermiyor. Nübüvvet çabayla ulaşılan bir müesseseye olmayıp bilakis Allahın seçtiği elçilerin sahip olduğu yüksek mevkidir.

Farabi'nin anlayışındaki nübüvvet yukarıdan aşağıya nazil olmaktan ziyade, aşağıdan yukarıya doğru entelektüel bir çaba ve mütahayyileye dayalı akılsal bir yükseliştir. Bu veçhesiyle nübüvvet, filozofları da içeren daha geniş hem de genel akli faaliyet diyebiliriz. Dolayısıyla dini anlamdaki vahiy telakkisi olabildiğince sadeleştirilerek filozofların da vahiy alması imkanlı kılınmış olur.

Filozofun vahiy almabilmesini tedarik eden ve dini vahiy telakkisinin karşılığı hem kaynağı Faal Akıl'dır. Peygamberin mütahayyilesi güçlü olduğu için metafizik anlamda doğrudan Tanrı'yla ilişki kurar. Beşeri entelektüelliğin temsilcisi olan filozofun temas kuracağı nihai nokta ise faal akıldır. Böylece vahyin muhatabı Tanrı tarafından seçilmiş peygamberler elinden alınır ki her filozof da ilke olarak vahiy alabilsin. Böylece vahiy salt din çerçevesinden

çıkarmakta ve mutlak anlamda hakikate götüreceğinden dolayı - hakikat peşinden giden filozoflarla beraber – felsefeyi de kapsamaktadır. Muhayyilenin önemini vurgulamak ve bu konuda geniş tahlillere girmek suretiyle muhayyilenin, duyular alemini (el-alemü'l hissi) ilahi aleminden vahiy almaya gücünün yettiğini vurgulamaktaki amacı nübüvvet meselesini çözmek, peygamberle filozof, dinle felsefe arasında köprü kurmak; böylelikle fazıl şehrin başkanlığını bu filozof peygambere vermektir [10]. Böylece felsefe ile din, peygamber ile filozof uzlaştırılmış olur.

Farabi, dini belli şartlar doğrultusunda sınırlandırmış, kayıt altına alınmış bir felsefe olarak tasvvur etmektedir. Dolayısıyla felsefe, dinin alanında ve dinin kendi yöntemleri vasıtasıyla bir yaygınlık kazanmakta, kitlelere açılmakta ve dışlaşmaktadır. Şu halde o da o da felsefe gibi ameli ve nazari bölümlerden oluşmaktadır. Dinde ameli olanların tümelleri, ameli felsefede mevcuttur. Çünkü dinde ameli olarak bulunanlar birtakım şartlara göre belirlenmiş ve sınırlandırılmış olan bu tümellerden ibarettir. Bu sebeple erdemli kanunların (şeriatlar) tamamı ameli felsefedeki tümellerin altında yer almaktadır. Aynı şekilde dindeki teorik görüşlerin burhanları/ıspatları teorik felsefededir ve onlar burhansız/ıspatsız olarak alınır.

Kaynakça

- 1 İbn Halikan, Vefeyatü'l –a'yan, V, 154.
- 2 Sa'id el-Endelusi, Tabakatü'l-ümem, s. 137, 140.
- 3 «Evrensel Akıl» İslam felsefesinde Antik Yunan'dan tevarüs eden felsefedir.
- 4 Muhammed Abid El-Cabiri, Arap Aklının Oluşumu, s.279; çev. İbrahim Akbaba, Mana Yayınları, Fatih/İstanbul, Eylül 2019.
- 5 Yaşar Aydın, Farabi'de Tanrı-insan ilişkisi. İstanbul: İz Yayınları, 2017.
- 6 İbrahim Hakkı Aydın. Farabi'de Metafizik Düşünce. İstanbul: Bil Yanınları, 2000.
- 7 Farabi. Kütübü'l-Mille. Çev. Yaşar Aydın, Litere Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- 8 Yaşar Aydın, Farabide Tanrı-İnsan ilişkisi, İz yay., İstanbul, 2000, s.128. Bkz. Hasan Şahin, Farabinin Vahiy anlayışı, Uluslar arası Farabi Sempozyumu Bildirileri, s.269. Elis yay. Ankara, 2005.
- 9 İslam Düşüncesinde Vahyin Mahiyeti; Yüksek Lisans Tezi; Saadet Altay Doç. Dr. Ahmet Erkol; Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kelam Bilim Dalı).
- 10 Muhammed Abid el-Cabiri, Felsefî Mirasımız Ve Biz, s.71; çev. Sait Yakut Kitabevi, İstanbul, Ocak 2003.

ҚАЗАҚСТАНМЕН ШЕКАРАЛАС ӨНІРЛЕРДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ОБЪЕКТІЛЕР

Ә.М. Сағынова

Студент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Мақалада Батыс Қазақстан облысының Ресей Федерациясымен шекаралас территориялардағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен тарихи-археологиялық орындарға жан-жақты тоқталып, олардың ерекшеліктеріне талдау жасалынды. Бұл нысандар қатарына Таскала ауданындағы Ешкітау қоныс-шеберханасын, Вавилин, Деркул тұрақтарын, Казталов ауданындағы ортағасырға тиесілі Жалпақтал қалашығын, Шыңғырлау ауданындағы ерте темір дәуіріне тиесілі қорғандар тобын айтуға болады.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени ескерткіштер, археология, Батыс Қазақстан облысы, Ешкітау қоныс-шеберханасы, Жалпақтал қалашығы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 21 қарашасында жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. Бұл жай ғана әдемі афоризм емес. Шын мәнінде, немістердің, италиялықтардың немесе үнді халықтарының жылнамасына көз жүгіртсек, олардың мыңдаған жылды қамтитын төл тарихындағы ұлы жетістіктерінің дені осы елдер қазір мекен етіп жатқан аумақтарға қатыстылығы жөнінде сұрақ туындайтыны орынды. Әрине, ежелгі Рим деген қазіргі Италия емес, бірақ италиялықтар өздерінің тарихи тамырымен мақтана алады. Бұл – орынды мақтаныш. Сол сияқты, ежелгі готтар мен бүгінгі немістер де бір халық емес, бірақ олар да Германияның мол тарихи мұрасының бір бөлшегі. Полиэтникалық бай мәдениеті бар ежелгі Үндістан мен бүгінгі үнді халқын тарих толқынында үздіксіз дамып келе жатқан бірегей өркениет ретінде қарастыруға болады. Бұл – тарихқа деген дұрыс ұстаным. Сол арқылы түп тамырымызды білуге, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуге мүмкіндік туады» деген болатын [1]. Қазақ халқының рухани мәдениеті оның ұлттық тарихының өнімді өзегі, құрамдас бөлігі, маңызды саласы. Сондықтан оны игеру, өз алдына ғылым ретінде танып, оқып - үйрену әрбір адамның азаматтық парызы, қасиетті борышы, тұрмыс-тіршілігінің таусылмас талабы мен қажеттілігі. [2, 15 б.]. Ежелден Еділ мен Жайық бойын ен

жайлаған ерекше өңірде із қалдырған алма-ғайып замандар мен дүрбелен оқиғалар, ел қамы үшін жанын жалау тұтқан тұлғалар, аңызы астарласқан ауызша деректемелерге бай Қазақстанның батыс аймағы да осындай жерлерден кем емес. Батыс Қазақстан облысында 2153 тарихи-мәдени нысан мемлекет қорғауына алынған. Соның ішінде 14-нің республикалық, 2139-ның жергілікті маңызы бар, мұның 1966-сы археологиялық, 173-і тарих, мәдениет, сәулет ескерткіштері [3]. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі жанынан құрылған «Қасиетті Қазақстан» ғылыми зерттеу орталығы жариялаған киелі орындар тізіміне кіретін 100 нысанның қатарына Батыс Қазақстан облысынан 6 киелі орын енгізілген болатын. Олар: ортағасырлық Жайық қалашығы, «Бөкей Ордасы» тарихи музей-кешені, Таксай қорған кешені, Жұмағазы хазірет қорымы, Ғұмар Қараш зираты, Алашорда үкіметінің батыс орталығы. Батыс Қазақстан өңірінің Ресеймен шектескен жерінде екі елге де тарихи тағдыры ортақ аймақтарда орналасқан тарихи – мәдени, археологиялық нысандардың қазақ тарихына тікелей қатысты екендігі сөзсіз. Соның бір мысалына Батыс Қазақстан облысының Тасқала ауданы мен Ресей Федерациясының Саратов облысы территориясы аралығында орналасқан кейінгі палеолит кезеңінің жарқын бейнесі – Ешкітау қоныс-шеберханасы болып табылады [4, 53 б.]. Қазақстанның палеолиттік ескерткіштері Евразияның басқа да құрғақшылық аймақтарындағы сияқты, көпшілік жағдайда артефактілер (адам қолымен жасалған құралдар) жердің ашық жоғары бетінде шоғырланған жерүсті түрлеріне жатады. Құрғақшылық белдеу жағдайында артефактілер көкжиегін босаңсыған шөгінділер ешқашан жауып тастаған емес. Мұндай жағдайлар үшін «жоғарғы мәдени көкжиек» түсінігі енгізілген. Мәдени көмілген қабат әрқашан салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде пайда болды, ал жоғарғы көкжиекке түрлі кезендерге жататын, кейде бірнеше ондаған мыңжылдықтарды қамтитын қабаттар кіреді [5, 41 б.]. Қазақстан облысы мен Ресей Федерациясы Саратов облысының шекарасында орналасқан, палеолиттану саласындағы ең маңызды жаңалық – Большая Ичка тауынан (Ешкітау) табылған ірі қоныс-шеберхана болды. Тарих және археология орталығының қызметкерлері Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының тас ғасырын зерттеу тобы қызметкерлерімен бірге 2002 жылы ашылған [6, 381 б.]. Бұл тау Батыс Қазақстан облысындағы биіктігі жағынан екінші нүкте – теңіз деңгейінен 254 метр биіктікте, Орал қаласынан батысқа қарай 83 километр, Тасқала ауылынан солтүстік-батысқа қарай 12 километр жерде орналасқан. Таулары тұз күмбезді тектоникасы әсерінен пайда болған. Негізінен алғанда ашық – сұрғылт жергілікті құмтастардан дайындалған артефактілер іс жүзінде таудың барлық беткі қабаттарынан табылған [7, 5 б.]. Жүргізілген қазба жұмыстары тас құралдардың өте көп шоғырланғанын көрсетті. 35см. тереңдіктегі 1 шаршы метр алаңнан 1 мыңнан астам тас құралдар табылған, олар негізінен

нуклеустардан, олардың дайындалған және балқытылған қалдықтарынан тұрған. Алдын ала алынған нәтижелерге қарағанда, қазба жұмыстарындағы артефактілер кейінгі палеолитке жатады. Бұл ескерткіштегі артефактілер жердің беткі жағына жақын жатыр. Артефактілердің ішінде жабдықтар (кесетін ұстарасы бар дөңес қырғыштар, полукин, бифас және басқалары түріндегі қырғыштар және т.б.) біркелкі, жеткілікті болғанымен дайын шикізаттар басым болып келеді. Бұйымдардың сақталуы түрліше жағдайда, артефактілердің басым бөлігі дайын шикізат өнімдері, оларды өндіруден шығып қалған қалдықтар, ұрғылар, тілімше немесе үш бұрышты пішіндегі үшкіл тастар, тісті – ойықты жабдықтар, кескіштер және басқа жабдықтар. Сапасы түрліше болып келетін ашық-сұрғылт түсті - құймасынан бастап әлсіз қатып қалғанына дейінгі кварцит түріндегі шикізаттар [6, 382 б.]. Қыздыру техникасы жөнінде салыстырмалы түрде алғанда аздаған нуклеустар, олардың дайындамалары мен сынықтарына қарап шамалауға болады. Бұнда қыздырудың леваллуалық және приматикалық жүйелері басым түседі, радиалдық және басқа да нуклеустар бірен-саран кездеседі. Траншеялардың түбіне жасырынған шөгінділерде тас құралдар да кездеседі, бұған қарап алғашқы адамдар бұл жерде біршама ұзақ уақыт өмір сүрген деп айтуға болады. Құралдардың арасында тік және ойық формалар, қырғыштар, шой балғалар, аздаған кескіштер, перфораторлар кездеседі [7, 10 б.]. Қазір белгілі болып отырған Шалқар, Родники, Ешкітау ескерткіштерінің барлығында дерлік кейінгі палеолит кезеңінің материалдары кездеседі (35-30 мың ж. – 12-10 мың ж. бұрын). Бұл теңіздің регрессия кезеңінде ежелгі гоминидтің оңтүстікке қарай таралып қоныстана бастағанын көрсетеді. Палеолит тұрғындарының орнын тас құралдарды өңдеуде өздерінің бай тәжірибелері бар мезолит тұрғындары алмастырды. Жергілікті құмдауыттан жасалған, ыңғайсыз әрі көлемді құралдардың орнына кремний, яшма және холцедоннан жасалған микролиттер келді [5, 381 б.]. Ортағасырлық Жалпақтал қалашығының орны Батыс Қазақстан облысының Ресей Федерациясының Саратов облысымен шектесіп жатқан Казталов ауданы территориясында орналасқан. Қалашық 2007 жылы тарих және археология орталығы мамандары жүргізген экспедиция нәтижесінде табылды. Белсенді қазба жұмыстары 2010 жылдан бері жүргізіліп келеді. Экспедиция жетекшісі – Д.В. Марыксин басшылығымен жүргізілген қазба жұмыстары барысында мол дерек көздері белгілі болды. Осы деректер арқылы бұл аймақта XIII – XV ғасырларда қалалық қоныстың болғандығына көз жеткізуге болады [8, 4 б.]. Арнайы құралдармен фотосуретке түсіру арқылы оның аумағының 68 га жерді алып жатқаны белгілі болды. Қаланың орталық бөлігінде диаметрі 2 метрге, биіктігі 50 метрге дейін жететін бірнеше төбелер кездессе, қалған бөлігінен ондаған шағын мөлшердегі төбешіктер табылған. 2010 жылы орталық бөліктен аумағы 10x10 метр болатын мәдени қабаты бар қазба жұмысы басталып, нәтижесінде 0,2-0,3

метр тереңдіктен шикі кірпіштен қаланған құрылыс орны анықталды. Қазба барысында 4000-ға жуық күйдірілген керамика қалдықтары, 3135 дана жануар сүйектері табылды. Сүйектердің басым бөлігі ірі қара, ұсақ мал мен үй жануарларына тиесілі болған. 159 дана оюланған терракота фрагменттері табылған, соның ішінде 68-нде орнаменттері сақталған [9, 93 б.]. Фрагменттердің сапасының әртүрлі болуына қарап, күйдіру техникасының жоғары деңгейде болмағанын байқай аламыз. Табылған фрагменттердің орындалу техникасына қарап, олардың кем дегенде түрлі деңгейдегі екі шебердің қолынан шыққанын байқауға болады. Мысалы бір фрагменттердің оюы нақтылығымен және шебер орындалғанымен ерекшеленсе, ал енді бірінде шикі кірпішке жүйесіз салынған оюлар да кездеседі. Орнаменттердің басым бөлігі өсімдік, геометриялық сипатта болып келеді. Фрагменттердің жасалу техникасына қарай отырып, Жалпақтал қалашығынан табылған оюлы терракоталарды XIII ғасырдың екінші жартысымен мерзімдеуге болады [9, 93 б.]. Батыс Қазақстан облысы территориясында зерттелген қола дәуірі ескерткіштерін 3 кезеңге бөлуге болады, солардың ішінен Елекшар I, Кресты, Бауыржан Аяқ ескерткіштері ерекше назар аударарлық. Елекшар I оба кешені – Үлгілі ауылының шығыс жағында, 1,5 километр жерде, Елек өзені жайылмасындағы жардың шағын дөңінде орналасқан. Оба кешені солтүстік-шығыстан – оңтүстік-батысқа тізбектеліп, 420 метр қашықтыққа созыла орналасқан 15 жер обалар үйінділерінен тұрады. Ең ірі №1 оба үйіндісі жартылай сфералық пішінде, биіктігі – 6 метр және диаметрі – 60 метр, оба кешенінің оңтүстік-батысында жатыр. 2001-2004 жылдары БҚО ТАО-ның археологиялық жасағы осы обаларда кешенді қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде қола дәуірі мен кейінгі ортағасыр дәуіріне дейін Батыс Қазақстанды мекендеген тайпалардың ежелгі мәдениетіне қатысты мол материалдар анықталды [10, 72 б.]. Ерте темір дәуірі Шыңғырлау, Сырым, Бөрлі, Жаңақала аудандарындағы обаларда көп кездеседі. Солардың ішінде Шыңғырлау ауданындағы Лебедевқа және Елекшар ауылдары маңында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде алынған материалдар көңіл аударарлық. Бөрлі ауданындағы Қырықоба патшалар кешеніндегі қазбалардан табылған материалдар көңіл аударарлық. Бұл – Еуразия аумағындағы тарихи және мәдениет ескерткіштері арасында бірден-бір ерекшесі. Лебедевқа I оба кешені Сегізсай ауылынан батысқа қарай 3 километр жерде орналасқан. Оба кешені диаметрлері 10 метрден 12 метрге дейін, биіктігі 0,5 метрден 0,7 метрге дейінгі аралықта болатын 13 оба үйінділерінен тұрады. 1969 жылы КСРО ҒА Археология институты мен А.С.Пушкин атындағы ОПИ экспедициялары осы кешенде 1 оба үйіндісінде қазба жұмыстарын жүргізген. X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың басында Батыс Қазақстан облысы аумағына Орталық Қазақстаннан жекелеген қыпшақ топтары біртіндеп енуі мүмкін. Облыс аумағында моңғолдар келгенге дейін қыпшақ

ескерткіштері аз. Бұған сарбаз жерленген ҮШ Лебедевқа кешеніндегі 6-шы обаны, Лебедевқа ҮІ кешеніндегі 10 – шы обаны, сондай-ақ Новаказанқа ауылы маңындағы шашыраңқы жерлеу орындары жатады [10, 72 б.]. Ғылыми зерттеу жұмысын қорытындылай келе, Қазақстанның батыс аймағы, Батыс Қазақстан облысының Ресей Федерациясымен шектесіп жатырған шекаралық аймақтарында орналасқан бірнеше тарихи, археологиялық нысандар жөнінде мағлұматтар жинақталды. Осы бір қасиетті мекенде ертеден қоныс тепкен халықтардың қалдырып кеткен іздері, тұрақ – қоныстары мен орындары туралы мәліметтерге назар аударылды. Сонымен қатар облыс территориясында әлі де ғылыми айналымда белгісіз нысандар бар. Сол нысандарды өзіндік баға берілуі қажет деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры: [ұлттық тарих туралы] // Егемен Қазақстан. - 2018. - 21 қараша. - 1, 2 б.
- 2 Кекілбаев Ә. Өскен орда. – Алматы, «Зерде» баспасы, 2003 ж. - 350 б.
- 3 Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің 2010 жылғы 28 шілдедегі № 165 «Батыс Қазақстан облысының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімін бекіту туралы» қаулысы.
- 4 Саркенова К. Батыс Қазақстанның ежелгі тарихы: халқы, орналасуы туралы зерттеулер. – Алматы. - Қазақ энциклопедиясы, 2019 ж. – 336 б.
- 5 Байпаков К.М., Таймағамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. – Алматы. «Қазақ университеті». 2006 ж. – 355 с.
- 6 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Батыс Қазақстан облысы. – Алматы: «Аруна», 2011 ж. – 512 б.
- 7 Сдыков М.Н., Жүсіпқалиев Т.Т. Батыс Қазақстан облысындағы тас дәуірі ескерткіштері / Памятники каменного века на территории Западно – Казахстанской области. – Орал/Уральск: Полиграфсервис, 2009 ж. – 52 с.
- 8 Средневековые города бассейна реки Урал / под ред. М.Н.Сдыкова – Книга 1. – Уральск, 2014. – 224 с.
- 9 Марыкшин Д.В. Городище Жалпактал и его округа // Средневековые города бассейна реки Урал / под ред. М.Н. Сдыкова – Книга 1. – Уральск, 2014. – 224 с.
- 10 Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері // Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области: в 14 т. – Т 14. Шыңғырлау ауданы //Чингирлауский район. жалпы ред.басқарған Сдыков.М.Н. – Орал қ. 2007 ж. – 370 б.

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

И. Ж. Есентай

Студент, Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Г. И. Ақылбаева

Ф. э. к., кафедра меңгерушісі, Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Мақалада көне түркі тілінің зерттелу мәселелері, сөздердің тіркесу тәсілдері бір-бірімен байланысу тәсілдері көрсетілген.

Түйін сөздер: көне түркі тілі, сөз тіркестері, зерттеу еңбектері

Тіл – жалпы адам баласының ойы мен санасында танылған әлемдік бейненің, болмыстың ұғымдық белгісі. Адам баласы өзінің тілі арқылы табиғаттағы барлық құбылыстар мен заттарға атау берді. Ұлттық таным мен ұлт тілінің бірлігі, байланысы осы арада тоғысады.

Тілсіз рухани мәдениетте биікке жете алмайды, халықтың рухани күші тілде. Тілдің дамуы арқылы адам баласының дүниетанымы сатылы дамиды. Тіл – дыбыс таңба жүйесі ғана емес, тілдің сақталуы арқылы халықтың бүкіл ғұмырындағы таным түсінігі ұрпақтан ұрпаққа жетеді. Өзгеше айтар болсақ, сөз жүйесі арқылы халықтың ойлау жүйесі, материалдық және рухани мәдениеті жетіледі.

Көне түркі тілі – қазіргі таңдағы түркі халықтарының түп негізі болып саналатын халықтар тілі. Көне түркі тілі қарым-қатынастық негізін жоғалтқан. Қазіргі таңда тек түркі халықтарының жазба ескерткіштері тілдерін білдіретін шартты термин болып табылады. Бұлардың таралған жерлері де, өмір сүрген уақыты да кең болды. Көне түркі тілдерінің алғашқы түрлерінің бірі – Орхон, Енисей алқаптарынан табылған руникалық ескерткіштер тілі. Орхон жазуын ең алғаш рет 1893 жылы В. Томсен, 1894 жылы В. Радлов оқыған. Руникалық көне оғыз тайпаларының тілі негізінде қалыптасқан. Бұл сол кезеңнің өзінде әр түрлі әлеуметтік, этникалық, топтарға қызмет еткен диалект аралық (не диалектен тыс) сипатқа ие болған.

Көне түркі жазуы біздің арғы тегіміз 1500жыл бойы қолданған төл жазуы екендігінен ешкім күмәнданбайды. Бұл жазудың өмір сүрген кезеңі б.з.б. бір мыңжылдықтың ортасынан б.з.б. бір мыңжылдықтың аяқ кезіне дейін қолданылған қазіргі деректер дәлел екендігін білеміз.

Енді көне түркі тілдеріндегі жазба мәдениетіне үңілетін болсақ, тұрмыстық мәтіндермен салыстырғанда әдеби үлгілерінің молдығы көне

түркілердің жазбаша сауаттылығының дәрежесінің жоғары екендігін байқаймыз.

Көне түркілік тіл немесе Орхон VII-XIII ғасыр аралығында кең тараған түркі тілдерінің бір түрі. Өлі шағатай тілімен жақын болған.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері – қарлұқ, түркімен тілі – оғұз тобына кіреді. Біз осы тілдерді салыстырып зерттеу арқылы қалаған түркі тілдердің генетикалық байланысын да анықтауымыз қиын емес. Өйткені бұл тілдер қалған түркі тілдерімен де тығыз байланыста болды.

Көптеген түрколог ғалымдар түркі тілдерін бір-бірімен салыстырып зерттеу былай тұрсын оны маньчжур, монғол, тұңғыс тілдерімен байланыста тексерді.

Жалпы көне түркі тілдерінің тарихы мен этнографиясын зерттеуде көрнекті өз орнын алған XIX ғасырдағы Орыс ғалымы Н.А. Аристов болып табылады. Ол түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың Алтай, Моңғол, жерінен қазақ далаларына өтерінде бәрі араласып, бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болған деп есептеп, төмендегі рулардың түркі халықтарының қалыптасуына ұйытқы болғандығын көрсетеді: Қаңлы, Қыпшақ, Дулат, Алшын, Найман, Керей, Қырғыз, Саха немесе Якут, Теле, Түрк-Кукю, Қарлұқ және т.б.

Атақты түрколог С.Е. Малов түркі тілдерінің ескі жазбалар естеліктерін зерттеп, олардың тарихын, бір-бірімен қарым-қатынасын, фонетикалық тұрғыдағы өзгерістерін салыстыра келіп, шығыс түркі тілдеріне қарағанда, ескі элементтерді көп сақтағандығын дәлелдейді. Ертеректе болған, класификацияларға қарағанда С.Е. Малов көбіне дыбыстардың өзгешелігін есепке алады. С. Е. Малов барлық түркі тілдерін ең көне (древ-нейшие), көне (древние), жаңа (новые), ең жаңа (новейшие) деп негізгі төрт топқа бөлінеді.

1) Ең көне түркі тілдер тобына: Чуваш тілі, Якут тілі, Ұйғыр (сары ұйғыр) тілі, Булғар тілі.

2) Көне түркі тілдері: «Оғұз» (ескі руникалық) жазба түркі ескерткіштерінің тілі, Туфа тілі, Ұйғыр (ескі ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі), Шор тілі, Хакас тілі.

3) Жаңа түркі тілдер тобына: Қыпшақ тілі, Солар тілі, Түрік тілі, Түркімен тілі, Ұйғыр тілі, Азербайжан тілі, Өзбек тілі, Шағатай тілі, Чулым тілі.

4) Ең жаңа түркі тілдері тобына: Башқұрт тілі, Қазақ тілі, Қырғыз тілі, Ойрот (Алтай) тілі, Татар тілі (Қазан, Қасым, Милер) Батыс Сібірлік, Ноғай тілі, (Чуваш), (Якут) тілдері кіретіндігін түсіндік.

Тіліміздің тарихының қайнар көзі болған «Орхон-Енисей» ескерткіштерінде қолданылған сөз тіркестерінің қолданысы қазіргі қазақ тілінен көп алшақтай қоймайды. Біздің тілімізге жетпеген кейбір септік жалғауларының көне тұлғалары арқылы қалыптасқан сөз тіркестері болмаса,

қазіргі тілімізде қолданылып жүрген сөз тіркестерінің байланысу тәсілдері мен формаларында айтарлықтай ерекшелік жоқ. Біз бұдан көне түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің арасында сабақтастық бар екендігін байқаймыз.

Осы уақытқа дейін жазған ғылыми мақаламызда қысқаша синтетикалық байланыс жөнінде сөз қозғаған болатынбыз.

Бұл жерде сөз тіркестері құрамындағы сөздердің жалғаулар арқылы байланысуын синтетикалық байланыс деп есепке аламыз. Жалғаулардың ішінде айырықша қызмет атқаратыны-септік жалғаулары. Септік жалғаулары сөз бен сөзді байланыстыра отыра, әр түрлі синтаксистік қатынасқа түседі. Сонымен қоса тұтас сөз тіркестерінің қатынасын тудырады. Мысалы: Оғуздан көрүг келті-Оғыз елші келді.

Тәуелділік жалғаулары арқылы да сөз тіркестері байланыс жасайды. Олар сөз тіркестерінің соңғы сөзіне жалғанады. Тәуелдік жалғаулары матаса байланысқан сөз тіркестерінің бағындырушы сыңары болып, ол сөзді ілік жалғаулы сөзбен ұштастырылды. Мысалы:Түрк будун Табғачда көрүр келті-Түркі халқы Табғашқа бағынатын еді.

Жіктік жалғаулары сөйлем ішінде баяндауыштың тұлғасын көрсетіп отырады. Яғни мен оқимын, сен көресің тағы да басқа. Жіктік жалғауы қиыса әрі меңгеріле және қабыса байланысқан сөз тіркестерінің басыңқы сыңарларына жалғанады. Әлбетте, жіктік жалғауын қабылдауға бейім сөз етістік, сол секілді есімдерде жалғауды қабылдап, баяндауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы: Білге Тониқуқ бен озүм Табғач іліңе қылынтым-Білге Тониқуқ мен өзім Табғаш елінде тәрбиелендім. Бұл жерде мен тәрбиелендім сөз тіркесі қиыса байланысып тұрса, Өңре қытанығ өлүртөчі тірмен - Шығыста қытанды қыар дермін деген сөйлемде қытанғ өлүртөчі тірмен (қытанығ қыар дермін)сөз тіркесі меңгеріле, Өзүм қары болтым улығ болтым - Өзім қартайдым, үлкен болдым дегенге улұғ болтым (үлкен болдым)қабыса байланысқан сөз тіркесін жасап тұр.

Көптік жалғаулары сөйлемнің бастауышы мен баяндауыш мүшелерінің қиысуына қызмет етеді. Көптік жалғаулы зат есімге, заттанған сөз таптарына жалғанады. Бұл жалғау арқылы қиыса байланысқан сөз тіркестері жасалады.

Сөздердің орын тәртібі арқылы байланысқан ескерткіштер тілінен көптеп кездестіреміз. Түрк будун қанын болмайын – Түркі халқы ханы болма. Қызыл қанын төкті – Қызыл қанымды токтім. Қызыл қаным сөз тіркестері ешбір жалғаусыз орын тәртібі арқылы және түрлі сөз таптарынан (зат, сан, сын есімдерден) жасалған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 44-б.

2 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 173 б.

3 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 57-б.

4 Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1976. – 96-б.

5 Аблақов А. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1986. – 3-б.

6 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1981. – 207 б.

ГРНТИ 16.31.51

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВИДОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

А.К. Жунусова

*Старший преподаватель, Карагандинский Индустриальный Университет,
г. Темиртау*

В статье рассматривается интеграция видов речевой деятельности и мотива речевого высказывания, в процессе которой активизируется каждый вид речевой деятельности; приводятся теоретические обоснования, а также методы и приемы активации видов речевой деятельности, демонстрируется необходимость максимального сближения процесса овладения видами речевой деятельности с основной учебной деятельностью, что способствует извлечению информации в области специальности.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое высказывание, взаимодействие, языковая задача, мотивация, направленность обучения.

Полноценная методика обучения языку предполагает систему определенных взглядов на речевую деятельность. Мы исходим из того, что можно и должно посредством организации усваиваемого материала и организации процесса обучения активно влиять на формирование специфических для человека речевых механизмов. Такая точка зрения вытекает из концепции психолога Л.С.Выготского, которая заключается в следующем. Человек находится в отношении к окружающей среде не так, как приспособливается к пей животное. Человек активно воздействует на

действительность, а это возможно благодаря тому, что психологи называют опережающим отражением действительности, т.е. благодаря способности человека заранее предвидеть и сознательно планировать свои действия. А эта способность в свою очередь обусловлена тем, что всякая человеческая деятельность – практическая, трудовая, теоретическая, мыслительная – опосредована общественно выработанными и хранящимися в коллективной памяти общества вспомогательными средствами. В практической деятельности – это орудия, в теоретической – знаки языка.

Любая деятельность характеризуется определенным мотивом и целью. Если рассматривать речевое высказывание под углом зрения теории деятельности, то окажется что всякий акт речевой коммуникации является частью комплексного деятельностного акта. Все, что мы говорим в повседневной жизни, мы говорим почему-то (мотив) и зачем-то (цель). Отсюда возникает проблема: если мы хотим, чтобы учащийся продуцировал в условиях учебного процесса то или иное высказывание, нельзя ли добиться этого путем моделирования факторов, управляющих его деятельностью и в частности речевыми действиями? Иными словами, не можем ли мы задать ему такие внешние и внутренние обстоятельства, в которых он будет вынужден употребить желательное для нас речевое высказывание? А когда он пойдет по предложенному пути, подсказать ему формы, необходимые для продуцирования этого высказывания [1].

При таком понимании речевого высказывания можно выдвинуть совершенно иное понятие ситуации. Это не «узел», завязывающий в одно-целое тематически объединенную лексику или способ реализации в учебном процессе « такого тематического объединения, а совокупность условий, речевых и неречевых, необходимых и достаточных для того чтобы осуществить речевые действия по намеченному нами плану, будь эти условия заданы в тексте или созданы учителем в классе.

Если мы хотим, чтобы деятельность учащегося заинтересовала его, необходимо строить ситуацию таким образом, чтобы сам учащийся либо реально оказывался в ситуации, когда ему приходится действовать так или иначе, либо осуществлял легкое «перенесение» на действующее в этих обстоятельствах лицо. Учебный текст должен в оптимальном случае построен как литературный текст, обеспечивающий читательское «перенесение» на их «героя». Урок, как часть учебного процесса, должен максимально подчеркивать эти свойства учебного текста, т.е. ставить учащегося по возможности перед задачей произвести речевое действие «вместе» с героем или «вместо» героя. К сожалению, подобных учебников пока не существует, а если их создавать, то заниматься этим должны писатели или художественные переводчики в соавторстве с педагогами.

Но это требование подчинено другому: речевая ситуация должна, по возможности быть в процессе усвоения и особенно в процессе закрепления

языковых знаний – производной от задачи речевого общения, в частности от реальной задачи, в которую может и должен попасть учащийся в стране изучаемого языка. Если говорить о системе упражнений, то они должны создавать для учащегося проблемную ситуацию, не превращаясь в механическую операцию, как это часто бывает. Эта проблема должна быть поставлена так, чтобы в результате ее решения достигались автоматизация или закрепление требуемого умения и навыка.

Взаимодействие видов речевой деятельности следит считать естественным, если оно по своим существенным психологическим характеристикам соответствует процессам реального речевого общения. При реализации такого подхода в общении рецептивные виды речевой деятельности должны соответствовать своему основному коммуникативному назначению, состоящем в извлечении ценной информации, а продуктивные – в ее изложении.

Возьмем, например, метод языковых задач. Это такая система языковых задач (или цепочка задач), расположенных по возрастанию сложности языкового материала и речевых операций с ним. Решение таких задач на начальном этапе обучения представляет собой процесс однозначного раскрытия значения новых языковых единиц посредством точного воспроизведения смысла устного и письменного высказывания, достаточно определенного по содержанию и оформленного средствами изучаемого языка. Этот процесс включает в себя медленное использование введенных языковых единиц в основных видах речевой деятельности [2].

Следует отметить, что психологические операции, связанные с переходом от речи к мысли при аудировании и чтении, а также от мысли к речи в процессе говорения и письма, являются эвристическими по своей сути и носят характер мыслительных коммуникативных задач. Овладение этими операциями в иноязычной речи есть столь же обязательное, что и овладение языковыми средствами выражения мысли.

Опыт обучения по методу языковых задач показал, что трудоемкий процесс овладения языковыми знаниями и речевыми операциями воспринимается студентами как творческий процесс и способствует формированию сильного и устойчивого мотива.

Необходимо обязательно стремиться к тому, чтобы переход от одного вида речевой деятельности к другой в процессе обучения был мотивированным. Для выполнения этого условия на начальном этапе обучения необходимо логически и тематически объединить учебные действия студента по овладению различными видами речевой деятельности подобно тому, как это происходит в условиях естественного общения. При обучении по методу языковых задач это условие выполняется, в частности, такой организацией обратной связи, при которой правильность решения цепочек задач на раскрытие значений языковых единиц через рецептивные

виды речевой деятельности должна быть подтверждена умением студента оформлять устные, а иногда и письменные сообщения, включающие эти единицы, т.е. через продуктивные виды речевой деятельности. В качестве основных средств обратной связи выступает аудирование и говорение.

Так, в задачах на построение условных изображений на основании указаний, полученных на изучаемом языке, правильность построения изображений свидетельствует о правильности восприятия смысла высказывания, например [3]:

Преподаватель: Draw a circle and give your definition of the figure.

Студент 1: A circle is a plain figure bounded by a curve line every point of which is equally distant from the point within the figure.

Преподаватель: The point is called the center of circle and the bounding line is called the circumference.

Студент 2: The circumference is a closed curve all points of which are equally distant from the centre и т.д.

В качестве домашнего задания можно предложить текст, в котором введенные и закрепленные слова составляли бы основной объем новой лексики и являлись бы ключевыми. Основной формой отчета студента в аудитории является доказательство теорем на изучаемом языке. Здесь имеет место мотивированный переход от аудирования к говорению, от него к чтению, а затем наоборот.

Процесс овладения видами речевой деятельности должен быть максимально приближен к основной учебной деятельности студента, и с первых дней занятий в вузе студент начинает осознавать, что овладение иностранным языком является частью его профессиональной подготовки в области избранной специальности. Существенной стороной выполнения этого условия является такая направленность обучения, при которой виды речевой деятельности достаточно быстро уже на первом курсе становятся средством извлечения информации в области специальности. Выполнение этого условия представляется вполне реальным и отражается в требованиях новых программ по иностранным языкам для неязыковых специальностей вузов.

Для максимального сближения процесса овладения видами речевой деятельности с основной учебной деятельностью могут быть использованы логико-языковые особенности специального материала. Тематическая целостность специальных текстов, обусловленная логической неразрывностью их частей, позволяет предъявить новый языковой материал в виде цепочки

задач. При такой подаче учебного материала обеспечивается высокий коэффициент повторяемости введенных языковых единиц и постепенное нарастание языкового материала. Смысловые связи проявляются здесь достаточно четко, что содействует применению языковой догадки, а также позволяет использовать введенный материал в содержательных высказываниях. Однозначность литературы по специальности повышает надежность правильного раскрытия студентами значения новых языковых единиц через устные и письменные высказывания и способствует созданию таких средств обратной проверки на основании смысловой правильности ответа [4].

В мотивационном плане важно отметить, что процессы решения языковых задач по своей психологической сути приближаются к процессам решения задач в области точных наук. Например, задачи на раскрытие значений языковых единиц через контекст устных и письменных высказываний по своей структуре и психологическим характеристикам процесса решения соответствует самому широкому классу математических, физических и практических задач – задачам на нахождение неизвестного. Это соответствие состоит в частности в том, что совокупность известных контекстуальных данных (т.е. высказывание) однозначно определяет ответ, т.е. неизвестное значение слова или неизвестную функцию грамматической единицы.

По данным исследований студенты технических специальностей более успешно выводят значения слов через контекст, проявляют значительный интерес к этому процессу. Хорошая организация работы оперативной памяти, свойственная представителем точных наук, связана также с восприятием дедуктивных рассуждений. Термины и символы новых понятий, вводимые в ходе рассуждения, удерживаются в памяти, иначе невозможно проследить дальнейший ход рассуждения.

Наиболее оптимальным способом построения цепочки языковых задач является такой, при котором ответ каждой предыдущей задачи, (т.е. введенная языковая единица) становится частью условия последующей задачи (т.е. высказывания, в которое входит эта единица). Таким образом, запоминание каждой языковой единицы и связанная с этим активизация памяти оказывается жестко мотивированными самим процессом решения цепочек задач.

На последующем этапе изучение иностранного языка необходимо сочетать с извлечением ценной информации из литературы по специальности на изучаемом языке. Результатом чтения должны стать устные сообщения на иностранном языке и их последующее обсуждение. В этом случае студент не ограничен только извлечением информации, но и стремится удержаться в памяти наиболее важное содержание прочитанного и языковые средства для его выражения. Таким образом, все виды речевой деятельности вступают во взаимодействие.

Список использованных источников

1 Каргина, Е.М. Актуальность обучения практическому использованию иностранного языка в сфере профессионального общения // Современные научные исследования и инновации. – 2014. – № 6-3 (38). – С. 12.

2 Дмитриева Д.Д. Взаимосвязь видов речевой деятельности в процессе обучения русскому языку как иностранному // Карельский научный журнал. – 2018. – Т. 7. – №1 (22). – С. 29-33.

3 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. – М.: АСТ: Астрель, 2009 -238 с.

4 Колкова М.К. Традиции и инновации в методике обучения иностранным языкам / Под ред. М. К. Колковой. – СПб.: КАРО, 2007. – 288 с.

FTAMP 16.01.33

ТІГІН БҰЙЫМДАРЫ ТЕРМИНДЕРІН ТІЛДІК ТҰРҒЫДАН ҚАРАСТЫРУ

А.Н. Ахмет

Көркем еңбек пәнінің мұғалімі, №30 мектеп-гимназия, Нұр-Сұлтан қ.

Важно языковое осмысление терминов швейных изделий. В статье рассматриваются термины швейных изделий с лингвистической точки зрения и обсуждаются способы их создания. Указаны способы составления терминов, префиксный метод рассмотрен. Определены термины и обозначения предметов одежды, производимых термином розничная торговля. Выбраны сокращения, встречающиеся в терминах одежды.

Түйін сөздер: термин, термин жасам, префикстік тәсіл, терминобөлшек, эпоним.

Ғалым Ш. Құрманбайұлының пікірінше термин, ол – өндірістік-технологиялық немесе ғылыми ұғым атауы арнайы қолданыстағы дефинициясы барсөз немесе сөз тіркесі және «адам қызметі мен білімнің арнаулы салаларының жалпы, нақты немесеабстракті ұғымдарын белгілейтін белгілі бір арнаулы мақсаттар тілінің лексикалық бірлігі» [1, 481 б.] деген, «терминография – терминологиялық сөздіктер жасаумен айналысатын ғылым саласы» [2, 27 б.] іспетті анықтамалар берген. Терминдерді қалыптастыру, үйлестіру және реттеу – терминология

мен терминографияның, терминолог пен терминографтың негізгі міндеті. Терминография сөзі лексемаларды филологиялық және терминологиялық сөздіктерді қисындастырып жинақтауға байланысты сұрақтарды қарастырады, ал терминология терминдерге қатысты барлық сұрақтарды қарастырады. Сондықтан, терминология терминографиямен тығыз байланысты. Терминологияның теориялық мәселелерін негізге алатын, сөздіктерде терминологияның талаптарына сай береді. Терминографияның зерттеу нысандары, біріншіден, осы күнде қолданып отырған сөздіктерді іріктеу. Сөздік түрлерін іріктеу арқылы: олардың әрқайсысын дайындауда қолданылатын қағидалар, қағидаларды орындау жолдары мен тәсілдерін байқауға болады. Осылайша, терминография нысандарының бірінші көрінісі ғылыми тұрғыда терминологиялық сөздік түрлерін жүйелеу болып табылады. Келесі нысаны лексикографияның терминографиямен ұқсастықтары және айырмашылықтарын ажырату көмегімен терминологиялық еңбектердің ерекшеліктерін анықтау. Осындай зерттеулер нәтижесінде терминографияның жеке саларетінде тамыр жайып, сапалы сөздіктердің шығуына үлес қосареді.

Терминологиялық зерттеулерде жалпы термин, терминге қойылатын талаптар, ұлттық терминологиялық қор, кірме терминдер және калькалау мәселелері қаралса, терминжасамдық зерттеулерде терминдердің жасалу тәсілдері қарастырылады. Терминжасамның негізгі синтетикалық немесе морфологиялық, семантикалық, аналитикалық, калькалау секілді тәсілдері бар.

Термин жасам – өте күрделі жүйе, тіл білімі жүйесіндегі сөз жасам процесімен байланысты. Термин жасауда оның бастапқы мағынасын түсіну, соған балама нұсқаларды іздеу, таңдау, жүйелеу, сол мағынаны дәл беретін терминді қолдану керек. Осы пайда болған жаңа термин барлық қойылған талаптарға сәйкес болуы керек. Орыс тіл білімінде терминжасам мәселесі күрделі әрі өзіндік жүйесі қалыптасқан сала: «Показательно, что развитые терминологические системы имеют, с одной стороны, достаточно устойчивый состав и структуру, характеризуются системными связями между составляющими из терминологическими областями, с другой – постоянным варьированием языковых средств, формирующих эти области» [3, 14 б.].

Тігін бұйымдары терминдерінде префикстік тәсіл арқылы жасалған терминдер де бар. Қазақ тіліне жат құбылыс болғандықтан, бұл тәсіл шет тілінен енген терминдерде кездеседі. Тігін бұйымдары терминдеріндегі префикстерсандық, заттық, кеңістіктік, құбылыстық қосымша нақтылау мәнінде жұмсалады.

Қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері халықаралық терминдерді аударғанда назарға алынған. Алайда, *-ист*, *-изм*, *ре-*, *син-*, *де-*, *контр-*

префикстердің қазақша баламасы жоқтығына байланысты формасын өзгертпей, сол күйде қабылданған. Мысалы,

а) **ре-** префиксімен келетін, іс-әрекеттің қайталынып келуін сипаттайтын терминдер: *реконструкция, реферанс, редингот, ремиз, редингот, реглан, резерв, резервуар, ректефикат, релаксометр, ренессанс, рентабельділік, реология, репродукция, решелье, ретро, ресми* т.б.;

ә) **кон-, раз-, рас-** префикстерімен келетін, қосылу мен ажыратуды білдіретін тігін бұйымдары терминдері: *конвейер, конвекция, конгруэнттік, конденсатор, конденсер, кондициондық аппарат, конструктивті тәсіл, конструктор, конструкция, конструкциялау, контраст, контур (шекаражиек), конфигурация (ішімүйлесім), конфекция (құрамжинақ), раскеп, растраф;*

б) кеңістік мағынасында қолданылатын **ин-, им-, экс-** префикстері бар тігін бұйымдары терминдері: *имитация, импорт, инверсия, индиго, инкрустация, интарсия, интерлок, эксельсиор мата, эксикатор, эксклюзив, экслаи, экспандерлік, экспантолет, экспозиция, экспонат, экспорт, экстра, экстракция, экструдер, экструзия;*

д) қарама-қарсы мәнінде жұмсалатын **анти-, де-, контр-** префикстері келетін тігін бұйымдары терминдері: *антиискусство (қасөнер), анти-бренд, антипирендер, антикалық, дефект (ақау), дефектоскоп, деформация, контраст, контур және т.б.;*

ж) мөлшерлік мағына бередетін ежелгі грек тілінен енген **моно-** және **поли-** префикстері кездесетін тігін бұйымдары терминдері: *мономер, монопить, монохрамды ансамбль, полировка (жылтырату), полимеризациялау, полихрония (көптүстілік), полинялая (оңып кеткен) және т.б.;*

з) **ко-** префиксі жиынтық, бірлесу мәнінде жұмсалатын тігін бұйымдары терминдері: *колладж, кокошник, композиция, коллекция, комбидресс, колорит, коленкор* және т.б.

Сөздердің бірігуі терминобөлшектердің көмегімен де жасалады. Ш.Құрманбайұлының еңбегінде қазақ терминологиясының құрамында кездесетін сөз жасаушы грек-латын текті *авиа-, авто-, агро-, анти-, радио-, ультра-, фото-, экс-, электр(о)-*, т.б. терминоэлементтератап айтқан [4, 121 б.]. Терминобөлшектердің бірігуі арқылы жасалған сөздер кеңес одағы кезінде дайын күйінде орыс тілінен енген терминдер санын құрайды. Қазіргі уақытта халықаралық терминдер секілді жасалған терминдерсалалық сөздіктерде жиі кездеседі. Мысалы, тігін бұйымдары терминдерін жасауға қатысқан терминбөлшектер саны – **21**, ең белсендісі **«авто»** терминбөлшегі. Толығырақ 1-кестеде танысуға болады.

Кесте-1. Термин бөлшектер арқылы жасалған тігін бұйымдары терминдері

Термин бөлшек	Мысалдар	Саны
«авто»	автомат-машина, автоматтандыру, автоматтандырылған кергі, автоматтандырылған станок, автоматтандырылған тігін машинасы, автоматты қабылдағай, автонымшам;	14
«кон»	конвейер, конвекция, конгруэнттік, конденсатор, конденсер, кондициондық аппарат, конструктивті тәсіл, конструктор, конструкция, конструкциялау, контраст, контур (шекаражиек), конфигурация (пішімүйлесім), конфекция (құрамжинақ);	13
«экс»	эксельсиор мата, эксикатор, эксклюзив, экслаи, экспандерлік, экспантолет, экспозиция, экспонат, экспорт, экстра, экстракция,экструдер, экструзия	13
био	биодизайн, биодинамика, биомеханика, бионика, биостатика, биологиялық сүзгілеу, биологиялық тазарту, бионикалық модельдеу, бионикалық пішімдеу, биотазарту, биосүзгі, биофактура	12
«жаңа»	жаңаавангард, жаңабарокко, жаңаготика, жаңагрек, жаңаидеализм, жаңаклассицизм, жаңаконструктивизм, жаңаманьеризм, жаңарококо, жаңаромантизм, жаңаэмпиризм,	11
«анти»	антико, антиктік, имитация, импорт, инверсия, индиго, инкрустация, интарсия, интерлок, эксельсиор мата, эксикатор, эксклюзив, экслаи, экспандерлік, экспантолет, экспозиция, экспонат, экспорт, экстра, экстракция, экструдер, экструзия,	9
«фото»	фотокадр, фотоколорименттік талдау, фотосурет, фотофильм баспа цехы, фотофильм баспалауды жетілдіруші, фотохимиялық басу, фотоэлектрондық тәсіл;	8
«пара»	параллель орамды иіршік, параллель сызықтар, параллельдік кеңею, параллельдікті төсеу тәсілі, параллельді әдіс, параллельдісызықтар, параллельдік, параллельдік-бірізді әдіс;	8
«аэро»	аэробты жібіту, аэрограф, аэрография, аэрозольдік бояу тәсілі, аэролен, аэромеханикалық жіп иіру машинасы, аэрон, аэросил;	8
«интер»	интерлок, интерлок машинасы, интерлок машинасының иесі, интерлок өрімді трикотаж, интерлокты атлас, интерлокты ілмекөрім, интерлокты трико;	7
«микро»	микроараластырғыш, микроеукті, микроқұрылым, микроманипулятор, микроманометр, микрон, микрофибрилла;	7

«антропо»	антропогенез, антропология, антропометрия, антропометриялық нүктелер, антропотехника, антропотехникалық әдіс;	5
«мини»	миниатюра, миниатюралы сыршырай, минимализм, минимальды, миниметр;	5
«ани»	анилин, анизатроптық біркелкірекшеліктері, анилин бояғыштар, анималистік стиль;	4
«бейне»	бейне, бейнелеу, бейнені типтеу;	3
«аван»	авангард, авангардты мәнер, авангардшылар;	3
«транс»	трансавангард, трансформация;	2
«аква»	акватинта, аквамарин;	2
«антропо»	антропогенез, антропология, антропометрия, антропометриялық нүкте, антропотехника, антропотехникалық әдіс;	2
«гене»	генекен;	1
«изо»	изометрия;	1
«эко»	экомодда;	1

Термин жасамдағы аналитикалық тәсілдің тағы бір түрі – сөздерді қысқарту арқылы жаңа сөз жасау. Осыған байланысты, терминжасамдағы қысқартуларды төртке бөліп қарауымызға болады:

– Екі немесе одан көп сөздің бастапқы дыбыстарынан тұратын әріптік қысқарымдар. Мысалы: АҚ (акционерлік қоғам).

– Екі немесе одан да көп сөздердің бастапқы буындарынан тұратын буындық қысқарымдар.Мысалы: кеңшар, ұжымшар.

– Екі немесе одан да көп сөздердің дыбыстық, буындық аралас қысқарымдар. Мысалы: ҚазТАГ.

– Тұтассөздер мен буындық қысқарымдардың бірігуіарқылы жасалатын жартылай немесеішінара қысқарымдар. Мысалы: Қазбаспасөз [5, 10-11 б.].

Ш. Құрманбайұлының «Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер» баспа беттеріне шыққан еңбегінде қысқарған атауларға талдау жасайды. Ғалымның пірінше, атауларды қысқартуда біршама кемшіліктер бар, яғни терминдерді қысқартудың әралуандығы, белгілі бір жүйенің болмауы, терминдер варианттылығына алып келеді [6, 123 б.]. Ғалым осы қателіктерді болдырмау үшін мынандай тұжырымдар ұсынады:

1. Белгілі бірсалада қолданып жүрген қысқартылған терминдерді лингвистикалық тұрғыдан тексеру керек;

2. Тексерістен өткен, сұрыпталған атауларға жекесөздік шығару;

3. Қысқаған терминдердің толық жазылуын береалатын бағдарлама жасау;

4. Қысқарған атауларға қатысты әдістемелік құрал дайындау [7, 128 б.].

Біз талдап отырған салалық терминологиялық сөздікте сөздердің қысқаруы арқылы жасалған терминдер өте аз кездескен. Бірақ, біз тігін бұйымдары және тігін саласында жиі қолданылатын, қысқартылып берілетін өлшем бірліктерді де осы топта қарастырдық. Олар 2 –кестеде көрсетілген.

Кесте-2. *Тігін бұйымдары терминдерінде кездесетін қысқартулар.*

Қысқартулар	Таратып жазылуы
БКМУ	Бүкілодақтық киім моделінің әдісі
ТБАЖЖ	Тігін бұйымдарын автоматты жобалау жүйесі
<i>Жобалау барысында қолданылатын өлшем бірліктер</i>	
Ма	Мойынның жарты айналымы
Ка ₁	Кеуденің бірінші жарты айналымы
Ка ₂	Кеуденің екінші жарты айналымы
Ба	Бел сызығының жарты айналымы
Мка	Мықынның жарты айналымы
Кнц	Омырау бездерінің орталығы
Ке	Кеудесі
Ае	Арқаені
Ие	Иық ені
Абұ	Арқаның бел сызығына дейінгі ұзындығы
Кб	Көкірек биіктігі
Кбұ	Кеуденің белге дейінгі ұзындығы
Абқұ	Арқаның белге дейін қиғаш ұзындығы
Юұ	Белшалғы ұзындығы
Шбұ	Шалбар ұзындығы
Бұ	Бұйым ұзындығы
Жб	Жауырын биіктігі
Жұ	Жең ұзындығы
Ио	Иық орамы
Біл.о	Білезік орамы
Со	Саусақ орамы
Об	Отыру биіктігі
Қае	Арқаеніне қосымша
Қке	Кеудесіне қосымша
Қмок	Мойын ойындысы кеңдігіне қосымша
Қабұ	Арқаның белге дейінгі ұзындығына қосымша

Ққбұ	Кеуденің белге дейінгі ұзындығына қосымша
Қок	Ойық кеңдігіне қосымша

Терминжасамның жоғарыда көрсетілген тәсілдерімен қатар, эпонимдер де жиі ұшырасатындығын айтааламыз. Эпоним терминдер дегеніміз – құрамында жекелеген адамның есімдері кіретін терминдер. Тігін бұйымдарында кездескен эпоним терминдер 3 – кестеде көрсетілген.

Кесте-3. Тігін бұйымдарында кездескен эпоним терминдер

Альмавива	– «Фигарды үйлендіру» («Женитьбы Фигаро») кейіпкері Альмавива атымен аталған плащ.
Балаклава	– Қырым соғысы кезінде Балаклава қаласында ағылшындардың ойлап тапқан тоқылған қалпақ атауы.
Бикини	– бикини сулық денежабымын шығуынан 4 күн алдын болған аттоло Бикини ядерлық қаруын сынауға байланысты аталып кеткен.
Боливар	– Симона Боливаратымен аталған 1830 жылдары сәнді болған шляпа.
Галифе	– француз генералы атымен аталған шалбар түрі.
Жаккард	– оюлы тігін станогын ойлап тапқан Джозоф Мари Жаккард атымен аталған мата түрі.
Кардиган	– британдық генерал Лорд Кардиган атымен аталған тоқылған жакет.
Кашемир	– индиялық штат Кашемиратымен аталған мата түрі.
Макинтош	– шотландтық химик Ч. Макинтош атымен аталған қималы сырттық.
Панама	– Панама каналының соғылу барысындаЕуропа мен АҚШ-таатақты болған эквадорлықтардың ұлттық бас киімі.
Панталон	– тар шалбар, 1670 жылдары итальяндық театр кейіпкері Панталон кигендіктен осылай аталып кеткен.
Реглан –	Ватерлоо шайқасында қолын жоғалтқан лорд Регланға деп арнайы ойлап табылған жең.
Силуэт	– саясаткер Э. де Силуэттің көлеңкесінің суретіне байланысты сұлбаны силуэт деп атап кеткен.
Твид	– шотландтық өзен Твидтың атымен аталған мата.
Френч	– британдық әскербашы Д. Д. Френч атымен аталған әскери күртке.
Шивиот	– шевиот тұқымды қойдың атымен аталған мата.

Зерттеу жұмысын қорытындылайтын болсақ қоғам дамуы мен қалыптасуының жаңа кезеңдерін бастан өткергенде, ғылымға, халық тұрмысына, салалық өзгерістерге ұшырағанда көптеген жаңаатаулар, нәтижесінде жаңа ұғымдар пайда болып, осыған байланысты тіліміздегі байырғыдан келе жатқан сөздердің семантикалары көбейеді, яки мүлдем жаңасөздер, яғни жаңа терминдер туады. Осы жолмен пайда болатын, өзіндік өзгерістерге ұшыраған сайын жетілдіріп, дамытып отыруды керексінетінарнаулы сала, тігін бұйымдары терминдері болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Әлісжанов С. Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминдердің қалыптасу процесі // Кандидаттық диссертациясының қолжазбаы. – Алматы, 1996. – 143 б.

2 Молдажаров Ж.М. Становление и развитие казахской лингвистической терминологий // авторефер.дисс.канд.филол.наук. – Алматы, 1972. –53 с.

3 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 263 б.

4 Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания.– Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.–624 бет.

5 Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі қысқарған сөздер.–Алматы, «Баспалар үйі» АҚ, 2013.–296 бет.

6 Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңаатаулар мен қысқарған сөздер. Астана, «ІС-Сервис» ЖШС, 2009.– 256 Б.

7 Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – Москва: Наука, 1968. – 208 С.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

GTAMP 14.07.07

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЦИФРЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ

Мейрам Жанар

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

М.Д. Есекешова

П.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада студенттердің өзіндік жұмысы оқу процесінің маңызды компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады. Өз бетінше жұмыс істеу процесінде студенттер өз бетінше білім алу, ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу, зерттелген материалдарды талдау дағдыларын дамытады, болашақ мамандардың өзін-өзі бағалауы мен уәждемесі артады, яғни білікті және бәсекеге қабілетті кадрларды даярлау үшін қажет жұмыстың бірі. Өзіндік жұмысты ұйымдастыру барысында цифрлы білім берудің ерекшеліктерін анықтаудың маңызы қазіргі ақпараттық технология заманында үлкен маңызға ие.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, өзіндік жұмыс түрлері, дидактикалық тапсырма, цифрлы білім беру, ақпараттық технология, кәсіби шығармашылық.

Әр ғылымның барлық саласында болмасын білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі ғылыми-техникалық процесс кезінде студенттердің өзіндік оқу жұмыстарын оңтайлы ұйымдастырудың тиімді әдістері мен тәсілдерін, оқыту түрлерін, нысандарын іздестіру өзекті сипатқа ие болып отыр. Себебі, студенттердің өзіндік жұмыстарын арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады.

Студенттің өзіндік жұмысы - болашақ мамандарды даярлауда білім сапасын арттырады. Осыған орай оқу орындарында әр білім алушыдан ой еңбегінің ұтымды әдістерін білуі, яғни аз уақыт кетіріп қажетті ақпаратты іздеп және меңгеруді, фактілер, теорияны, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білуді, өз көзқарасын нақты айтып және дәлелдей білуді үйренуі талап етіледі [1].

Осы ұғымның негізіне тоқтала кетер болсақ студенттің өзіндік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға,

танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі. Өзіндік жұмыс студенттердің шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда олардың барысында тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды. Өзіндік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру елеулі практикалық міндет және маңызды ғылыми проблема болып табылады.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесіне көптеген зерттеулер арналған. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш рет өзіндік жұмыс мәселелерін В.К.Буряк, Е.Я.Голант, Б.П.Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, М.Н. Скаткин еңбектерінде зерттелініп, оқу үрдісінде білім алушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері қарастырылған. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғыда қарастырғандар: А.Е. Абылқасимова, Н.А. Адельбаева, С.И. Архангельский, М.В.Буланова-Топоркова, М.Г. Гарунов, И.И. Кобыляцкий, Р.Н. Низамов еңбектері арналған [2].

Осы кезге дейін жалпы білім алушының өзіндік жұмыстары әр түрлі әдістер арқылы іске асырылып келеді, мәселен:

- білімді игеру үшін: мәтінді оқу (оқулық, бастапқы дереккөз, қосымша әдебиет); мәтінді жоспарлау; мәтін құрылымын графикалық бейнелеу;

- сөздіктермен және анықтамалықтармен жұмыс; нормативтік құжаттармен жұмыс; оқу-зерттеу жұмысы; аудио және видео жазбаларды, компьютерлік техниканы, ғаламтор және басқаларын пайдалану;

- білімді бекіту және жүйелеу: дәрістер конспектісімен жұмыс (мәтінді өңдеу); жоспар мен жауаптың конспектісін құру; оқу материалын жүйелеу үшін кестелер құрастыру; қауіпсіздік сұрақтарына жауаптар;

- мәтінді аналитикалық өңдеу (жинақтау талдауы);

- семинарда, конференцияда сөйлеуге хабарламалар дайындау; есептер дайындау; библиографиялық жинақтау, тестілеу және т.б.

- дағдыларды қалыптастыру үшін: модельге сәйкес есептер мен жаттығуларды шешу; вариантты тапсырмалар мен жаттығуларды шешу; сызбалар, диаграммалар орындау; есеп айырысу-графикалық жұмыстарды орындау;

- іскери ойындарға дайындық; кәсіби қызметтің әртүрлі түрлері мен компоненттерін жобалау және модельдеу; тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар; тәжірибелік жұмыс [3].

Қазіргі ақпараттық технологиялар дамыған заманда цифрлы білім беру жүйесі арқылы өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың үлесі зор деп білеміз. Цифрлы білім беру ресурстары арқылы студенттерге әр түрлі әдіс-тәсілдер негізінде өзіндік жұмысты ұйымдастыруға болады яғни мультимедиялық проектор арқылы даярланған цифрлық объектілерді демонстрациялау негізінде, баяндамалар, презентациялар, рефераттар

беру, электронды оқулықтар арқылы өз түйген ойын қысқаша түрде жеткізуге мүмкіндік беру және бейнероликтер көру немесе жасау арқылы шығармашылық әлеуетін арттыру.

Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың тапсырма түрлері мен формаларына толығырақ тоқталамыз:

– желідегі ақпараттарды іздеу және өңдеу – реферат-рецензия жазу, библиографиялық тізімді құру, практикалық сабақтарға дайындалу, веб-шолғыштарды, мәліметтер базасын, ақпаратты іздеу және ақпараттық-анықтамалық жүйелерді, автоматтандырылған кітапханалық жүйелерді, электронды журналдарды қолдану арқылы істерді шешу;

– тіркелген хабарламалар үшін презентацияларды дайындау. Жұмыстың бұл формасы мазмұнды, сипатталған процестерді терең түсінуді, қызықты пікірталас материалын, ғылыми лексиканы, дизайнды, графиканы, сауаттылықты қолдануды ескереді;

– ақпараттық ресурстарды тарта отырып, тақырыптық кестелерді құрастыру және толтыру;

– Интернеттегі ұсынылған тақырып бойынша графикалық кескіндер мен бейнелерді таңдау. Тапсырманың бұл түрі ақпараттық ресурстардың кітапханасын едәуір кеңейтеді және оқу сабақтарын қызықты әрі бай өткізуге мүмкіндік береді;

– пән бойынша тақырыптық электронды энциклопедияларды құру үшін фотосуреттерді, анимацияларды іздеу;

– жобалық іс-шараларға қатысу, сонымен бірге студенттер зерттеудің негізгі әдістерін (әдебиеттерді талдау, ақпарат көздерін іздеу, мәліметтерді жинау және өңдеу, алынған нәтижелерді ғылыми тұрғыдан түсіндіру, жаңа мәселелерді, болжамдарды, оларды шешу тәсілдерін көру және алға жылжыту) білімдері мен дағдыларын көрсетеді; ақпаратты енгізу және редакциялау үшін компьютерлік сауаттылыққа ие болу; коммуникативті дағдыларды меңгеру.

Өз бетімен жұмыстың маңыздысы – студенттің өз беттерімен орындай алуларына, оқуға белсенділігінің артуына, шығармашылығын қалыптастыруға ықпалы мол. Цифрлық білім беру ресурстары негізінде студенттерге анимациялық бейне үзінділер, дыбыстық файлдар, графикалық кескіндер сынды тапсырмалар беру шығармашылық қабілетті арттырудың бірден бір жолы [4].

Және де студенттерге әр түрлі халықаралық конференцияларға қашықтықтан яғни онлайн байланыста қатысуға тапсырма беру, әлемдік және отандық профессор-оқытушылар құрамы дәрістерін тыңдау арқылы баяндама жасауды ұйымдастыру мұндай әрекеттер тек өзіндік жұмысты ұйымдастыру мақсатында емес білімін шыңдау сонымен қатар таңдалған мамандықтың білім сапасын арттыруда маңызы зор.

Жалпы оқытушының да шығармашылық әдіс-амалдары өзіндік жұмысты ұйымдастыруда маңызы зор. Келесідей әдіс тәсілдерді ұйымдастыру арқылы мәселен, студенттердің жазған «мазмұндамасын», жасаған «семестрлік, курстық жұмыстарын» әдеттегідей қабылдай салмай, әр-түрлі ғылыми пікірталас ұйымдастыру арқылы қабылдаған әлдеқайда тиімді. Тәжірибеде көрсеткендей, бір курстық жобаны 2-3 студент орындаса жобаның практикалық сапасын арттыруға болатындығы көрінеді, яғни, бұл топтастырған тәсіл өз бетімен жұмыс істеуге, өзара көмек көрсетуге, шығармашылығын және жауапкершілігін арттыруға себебін тигізетіндігі анық. Өйткені жобалау кезінде студенттер таңдау еркіндігін алады. Білімгерлердің өздік жұмыстарын қадағалаудың тәсілдері де үлкен нәтиже береді. Жобалауда анимациялық кескіндерді пайдалану, өзінің ақпараттық шығармашылық білімін барынша көрсетуге студентке ықпал ету, мотивация беру арқылы барлық жағынан қамту. Өздік жұмысты ойдағыдай ұйымдастыру үшін келесі шарттар сақталуы керек:

1. Өздік жұмыс мақсатты болуы керек. Әр тапсырманың мақсаты орындалуы керек. Бұған жұмыстың мақсатын нақты тұжырымдау арқылы қол жеткізіледі. Студенттер тапсырманың не екенін және оның қалай тексерілетіндігін анық білулері керек.

2. Өздік жұмыс шынымен де тәуелсіз болуы керек және оны орындау барысында студентті көп жұмыс істеуге талпындыруы керек.

3. Алғашқы жұптарда студенттер өздігінен жұмыс істеудің қарапайым дағдыларын қалыптастыру керек [5].

Өзіндік жұмыста студенттер өз білімдеріне, пәндік дағдыларына, осы пәнді оқып-үйрену тәжірибесіне, сондай-ақ оқу құралдарын, соның ішінде электрондық ресурстарды пайдалану қабілеттеріне сүйенеді.

Ақпараттық технологиялар бүгінде адам қызметінің саласына органикалық түрде сай келеді және адамның ақпараттық қоғамдағы өмірге бейімделуінің негізгі құралдарының біріне айналады. АКТ, Интернет технологияларын қолданатын студенттердің өзіндік жұмысы - бұл оқытудың белсенді әдісі, оның барысында студенттер оқытушының нұсқауы бойынша және оның басшылығымен білім беру мәселесін шешіп қана қоймай, сонымен қатар әр түрлі ақпараттармен қажетті компьютерлік дағдыларды игереді. Бұл әдістің белсенділігі, ең алдымен, студенттің өз бетінше іс-әрекетке жүзеге асыратын мақсатымен анықталады, іс-әрекет мотивтері ол үшін маңызды және маңызды болады:

- өз біліміңізді кеңейту, жаңа нәрселерді үйрену қажеттілігі;
- компьютермен жұмыс істеу қабілетін меңгеру;
- тәуелсіздікті көрсетуге, тапсырманы сырттан көмексіз орындауға ұмтылыс;
- сіздің біліміңізді тексеру қажеттілігі;
- өз қызметінің нәтижелерін көпшілікке ұсыну мүмкіндігі.

Өзіндік жұмыс процесінде студент өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі басқару, өзін-өзі рефлексиялау дағдыларын алады және оқу іс-әрекетінің белсенді дербес субъектісіне айналады [6].

Студенттердің өзіндік жұмысы: студенттердің алған теориялық білімдері мен практикалық дағдыларын жүйелеу және бекіту; теориялық білімді тереңдету және кеңейту; нормативтік, құқықтық, анықтамалық құжаттаманы және арнайы әдебиеттерді пайдалану дағдыларын қалыптастыру; оқушылардың танымдық қабілеттері мен белсенділігін дамыту: шығармашылық бастамашылық, дербестік, жауапкершілік пен ұйымшылдық; ой тәуелсіздігін, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру қабілеттерін қалыптастыру; зерттеу дағдыларын дамыту.

Қорытындылай келгенде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай қоғамды цифрландыру процесін ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың аса маңызды тетігі ретінде айқындау қажет екенін атап өткен.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру, көкейкесті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғандығы мәлім. Сол себепті цифрлық білім беру негізінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру білім алушының шығармашылық әлеуетін арттырып қана қоймайды сонымен қатар ақпараттық технологияларды сауатты меңгеруіне зор ықпалын тигізеді және технологияларды пайдалану дербес жұмысты ұйымдастыру барысында білім алушылардың кәсіби біліктілігін үнемі арттыруға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Ақпараттық технологиялар жағдайындағы студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру жоғары оқу орындарындағы студенттердің терең білім алып, кәсіби шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамытып, жоспарланған жұмыстарды қызығушылықпен орындап, меңгеріп шығуына және кәсіби біліктілігін толықтыруына септігін тигізетіні анық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Асанов Н. «Өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері» Алматы, 2004
- 2 Исмаилова Р.Б. Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері // Бастауыш мектеп - №5, 6. -2012, Б.36-37.
- 3 Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. Дидактический анализ процесса и структуры воспроизведения и творчества. – М.: Педагогика, 1972.
- 4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.

5 Ведерникова Е.Г. «Развитие познавательной активности студентов в процессе обучения и внеаудиторной деятельности через активизацию мышления»- М.: Эксмо, 2012.

6 Лесик И.С. – «Организация самостоятельной работы студентов как одно из условий усвоения профессиональных компетенций» - М: ПРИОР, 2003.

ГРНТИ 14.35.09

В ОНЛАЙН-РЕЖИМЕ: УСПЕХИ И НЕУДАЧИ ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ПАНДЕМИИ СРЕДИ УНИВЕРСИТЕТОВ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА

А.С. Шенин

PhD, директор Евразийского центра экономико-правовых исследований Школы права и государственного управления, НАО «Университет Нархоз», г. Алматы

Е.А. Бондаренко

Магистр права, заместитель директора Евразийского Центра экономико-правовых исследований Школы права и государственного управления, НАО «Университет Нархоз», г. Алматы

В данной статье представлены данные исследования об эффективности онлайн-формата обучения в условия карантина на основе опроса более, чем 200 преподавателей и 300 студентов университетов Евразийского региона. Исследование проводилось среди членов Ассоциация государственных университетов Прикаспийских стран; инициатором стал Евразийский центр экономико-правовых исследований НАО «Университет Нархоз». В рамках опросов отдельно ППС и отдельно студентов было установлено, что онлайн-образование не в состоянии заменить классический очный формат, а основными проблемами стали технические возможности и чрезмерная для онлайн-формата продолжительность лекций. Преподавателям некомфортно читать многочасовые лекции перед, зачастую, темным экраном, а студенты не в состоянии долго концентрироваться на лекции в отсутствии компонентов социализации.

Ключевые слова: онлайн, образование, Нархоз, Казахстан, коронавирус.

За последнее десятилетие большинство университетов мира так или иначе, но активно добавляют к своим образовательным программам онлайн-элементы. Это могут быть записанные лекции, удаленные программы МВА или программы дополнительного образования, однако перевести образовательный процесс полностью в онлайн-режим решаются лишь единицы. Оценить по праву эффективность такого обучения достаточно сложно, поскольку существуют, во-первых, серьезные различия между программами и подходами, во-вторых, присутствует изрядный скепсис к знаниям, полученным онлайн, и, в-третьих, полностью онлайн-образование – товар больше штучный, чем массовый. Но пандемия коронавируса COVID-19, охватившая в 2020 г. весь мир, «успешно» устранила все три преграды.

Запрет на массовые скопления людей по рекомендациям Всемирной организации здравоохранения, а затем и от установленный в законодательном порядке, вынудил университеты срочно переводить образование на онлайн-«рельсы». Технически задача не представлялась трудной – преподавателей обязывали читать лекции на платформах видеоконференций Zoom, Moodle, Microsoft Teams, Google Meets или других, а студентов – подключаться к лекции в обозначенное время. Однако практика показала, что не все так просто.

16 марта указом президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева в Республике был объявлен режим Чрезвычайной ситуации, который включал в себя меры карантина и запрет на массовые скопления людей [1]. НАО «Университет Нархоз», равно как и другие университеты республики, предпринял определенные административные и технические меры для перевода образовательного процесса в соответствующий режим с использованием технологий дистанционного обучения. Спустя месяц после работы в новом режиме возникла необходимость оценить эффективность нового формата, в связи с чем Евразийский центр экономико-правовых исследований Школы права и государственного управления провел два исследования «Экстренный онлайн» отдельно для ППС и студентов, в рамках которых были собраны данные и мнения относительно достижений и ошибок в онлайн-обучении [2]. Для подтверждения выводов, в июне-июле 2020 г. Центр совместно с Ассоциацией государственных университетов Прикаспийских стран и ИАЦ «Евразийский мониторинг» провели аналогичный опрос, но уже среди аудитории членов ассоциации. Если в первых двух опросах приняло участие 56 преподавателей и 193 студента из Университета Нархоз, то во втором к ним прибавилось еще 98 преподавателей и 124 студента из 6 прикаспийских стран и не менее 10 университетов [3]. Таким образом, общая выборка составила 154 преподавателя и 222 студента из 6 стран.

Забегая вперед, стоит сказать, что результаты, полученные при первом опросе, практически аналогичны результатам, полученным в опросе с привлечением Ассоциации. Проблемы и трудности для преподавателей и студентов оказались одними и теми же, ввиду чего ниже будет представлена интерпретация результатов без разделения по опросам.

Для профессорско-преподавательского состава были подготовлены 8 вопросов:

- 1) Чувствовали себя подготовленным для проведения занятий в режиме онлайн?
- 2) Считаете ли вы необходимым использовать новые программы и приложения конкретно для ваших занятий, помимо Word, Power-Point, Moodle и WhatsApp?
- 3) Назовите, какие новые приложения и программы вы используете в своей работе?
- 4) Считаете ли вы, что новые методы онлайн-обучения повышают качество образования?
- 5) Какие технические трудности вы видите при использовании новых онлайн-технологий для занятий?
- 6) Какие методические трудности вы испытываете, преподавая онлайн?
- 7) Как, по вашим ощущениям, студенты реагируют на применение новых технологий?
- 8) Ваш комментарий по улучшению онлайн-образования.

Для студентов были также подготовлены 8 вопросов:

- 1) По вашему мнению, как изменилось качество преподавания при переходе в онлайн?
- 2) В чем, по-вашему, выражается изменение качества преподавания (повышение/снижение)?
- 3) Что для вас труднее всего в таком формате?
- 4) Насколько возможно работать онлайн в домашних условиях?
- 5) Как изменилась Ваша подготовка к занятиям?
- 6) Опробовав на практике обе формы обучения, вы предпочтете аудиторные занятия или занятия с применением онлайн-технологий?
- 7) Как вы объясняете свой выбор из вопроса №6?
- 8) Как университет может улучшить занятия с применением онлайн-технологий?

В целом, результаты показали, что для успешного перехода на онлайн-обучение требуется оперативное решение сразу нескольких задач технического и методологического характера. Во-первых, каждый участник образовательного процесса должен обладать полным набором технического оборудования (компьютер, веб-камера, стабильный интернет)

и уметь ими пользоваться. Во-вторых, исполнительные органы власти в лице министерств образования должны учесть и обеспечить нормативно-правовую базу для решения методологических проблем, как например, разрешить университетам самостоятельно варьировать продолжительность лекций и определять их содержание в условиях экстренного перехода на новый режим работы. И, в-третьих, необходимо обеспечить профессорско-преподавательский состав (ППС) доступом к профессиональным версиям специальных платформ для видеоконференций, поскольку бесплатные режимы достаточно сильно ограничивают функционал платформы. К примеру, в Zoom хронометраж видеоконференции ограничен 40 минутами, в то время как платформа Google Meet не функционал для многих интерактивных методов работы со студентами.

В Университете Нархоз эти проблемы были оперативно решены - закуплены и розданы гарнитуры (микрофон и наушники), веб-камеры и компьютеры, а стабильная работа на платформе Google Meet была обеспечена на базе продуктов от компании Google. Дополнительно, с преподавателями были проведены обучающие семинары и распространены инструкции по работе с онлайн-платформами. Примерно такие же меры были предприняты и среди членов Ассоциации, в результате чего около – 60 % ответили однозначно «да», и еще 24 % - «да» с оговоркой на необходимость дополнительного инструктажа. Итого – 84 % против 16 %, ответивших «нет, мы не чувствовали себя подготовленными».

Вопрос про основные проблемы был задан как ППС, так и студентам. В итоге, основными трудностями перед обучением в онлайн-формате стали технические проблемы, чаще всего – перебои с интернетом. За него проголосовали практически 50% ППС и студентов. Здесь важно отметить, что стабильная работа интернета зависит от интернет-провайдера, а не университета, ввиду чего университеты не могут повлиять на данный фактор.

Другой проблемой стал момент непосредственно преподавания. Даже самая интересная и подготовленная лекция с трудом удерживает внимание студентов в течение двух часов перед монитором. К слову, эксперты в области образования Р.Рубин, Ф.Го, Д.Ким в статье «How Video Production Affects Student Engagement: an Empirical Study of MOOC Videos» отмечали, что оптимальная продолжительность видеоролика, при которой студент максимально сконцентрирован и воспринимает информацию, должна составлять не более 6 (!) минут, но никак не 2 академических часа [4].

В итоге, более 50 % ППС отвечали, что «Очень некомфортно читать 2 и более часов лекций в камеру», особенно если студенты не желают включать веб-камеры и предлагают преподавателю смотреть на черный экран на мониторе без эмоционального отклика и понимания того, присутствуют ли студенты на лекции в принципе. В рамках открытых

вопросов ППС неоднократно полагали, что многие студенты формально «заходят» на лекцию, продолжая при этом заниматься домашними делами. Для студентов же сложно было не только концентрироваться на лекции, учитывая, что многие преподаватели читают лекции достаточно монотонно, но и наличие ряда отвлекающих факторов (родственники, шум телевизора, домашние дела).

Среди всех вопросов опросников, наибольший объем эмоциональной информации предлагают открытые вопросы, где студенты и ППС имели возможность высказать свое мнение об онлайн-образовании. Те, кто выступал в поддержку нового формата подчеркивали прежде всего бытовой комфорт при работе из дома и экономию времени и денег на дороге в/из университета. Противники же отмечали, что отсутствие личного контакта существенно снижает эффективность образовательного процесса. Правда, важно оговориться, что обе стороны регулярно отмечали, что онлайн – это вынужденная мера в сложившихся условиях и альтернативы ей нет.

Несмотря на достаточно широкую аргументацию «за» и «против» соотношение ответов было не в пользу сторонников онлайн-формата. Подавляющее большинство студентов (более 80 %) ответили на вопрос «Опробовав на практике обе формы обучения, какую из них Вы предпочитаете?», что при прочих равных условиях выберут аудиторные занятия в стенах университета, а не онлайн-лекции.

В заключение можно отметить, что процесс адаптации к новой форме обучения оказался достаточно успешным в тех случаях, когда университеты оперативно решили все технические трудности – закупили и раздали оборудование, подготовили подобные инструкции, наладил стабильную работу онлайн-платформ. Как итог, ППС и студенты среди технических проблем отмечали в основном сбой в Интернет-соединении, что зависит от домашнего провайдера, а не от университета. Одновременно с этим, было выяснено, что бытовой комфорт и удобство чтения и прослушивания лекций из дома, несомненно, привлекает ППС и студентов, однако подавляющее большинство студентов отмечает трудности с концентрацией перед монитором в течение длительного времени, в то время как ППС испытывает дискомфорт при чтении стандартных по хронометражу лекций (2 академических часа), глядя в черный объектив веб-камеры вместо «живой» аудитории. Как результат, подавляющее большинство респондентов благосклонно оценивает обучение с применением онлайн-технологий, но указывает, что в сложившихся обстоятельствах это вынужденная мера и есть желание вернуться в стены Университета сразу же после окончания действия карантинных мер.

Результаты исследования имеют значение как для оценки процесса организации онлайн-обучения в условиях пандемии, но и для понимания направлений, в которых стоит развивать подготовку педагогов и

методическое обеспечение образовательного процесса в будущем с учетом применения онлайн-технологий, работы с так называемыми «подрывными» технологиями (“disruptive technologies”), а также соответствия формата и содержания образования потребностям современных обучающихся.

Литература

1 О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан. Указ президента Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vvedenii-chrezvychainogo-polozheniya-v-respublike-kazakhstan (дата доступа 05.04.2020).

2 Сотрудники школы провели исследование по вопросу применения онлайн-технологий в образовательной деятельности / Сайт Школы права и государственного управления НАО «Университет Нархоз». 29 марта 20202 г. URL: https://slpp.narhoz.kz/emergency_education/ (дата доступа 05.04.2020).

3 Ассоциация государственных университетов Прикаспийских стран / сайт Астраханского государственного технического университета. URL: <http://www.astu.org/Content/Page/3508> (дата доступа 05.09.2020).

4 Philip J. Guo, Juho Kim, Rob Rubin. How video production affects student engagement: an empirical study of MOOC videos / Proceedings of the first ACM conference on Learning. March 2014, pp 41–50. URL: <https://doi.org/10.1145/2556325.2566239> (дата доступа 10.04.2020).

FTAMP 14.35.09

ТЕХНИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Қайратбек Шарбат

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Әлемдік өркениет деңгейіне көтерілуге талпынған кез келген елдің, ұлттың өз мақсатына жету жолындағы басты қаруы – ұлттық рухани құндылықтарды негізге ала отырып, әрбір жеке адамның білім алуын қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында да

білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты ұстанымы ретінде азаматтардың тұлғалық, психологиялық, физиологиялық, интеллектуалдық даму деңгейін арттыру үшін олардың үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Сондай-ақ, «оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану» [1] міндеті қойылды.

Қоғамдағы жылдам өзгеріп отырған өмірге бейімделе алатын жеке тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасайтын экономикалық білімге деген қажеттілік пен осы қажеттіліктің орнын толтыратын экономикалық білім беру теориялық – әдіснамалық тұрғыда негізделіп, ғылыми-әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуі арасында қайшылықтар бар екені анықталды. Бұл қайшылықтар зерттеуіміздің мәселесін нақтылауда инновациялық оқыту технологияларын жетілдіру мәселесін шешу болды.

Түйін сөздер: заманауи оқыту технологиясы, ақпараттық – коммуникациялық технологиялар, техникалық пәндер.

Негізгі «технология» деген термин гректің түп тамыры «техне» – өнер, шеберлік, қолөнер және «логос» – ғылым деген сөздерінен шыққан. «Технология – бұл өнер, шеберлік, ептілік, өңдеу тәсілдердің жиынтығы, қалыптасу өзгерту» деп айтқан В.М.Шепель. Екі түп тамырының бірлігін шеберлік туралы ғылым немесе білімді беретін деген сөзден құралған.

1960-1970 жылдардан бастап педагогика ғылымында педагогикалық технология деп аталатын жаңа ұғым пайда болды. Оның мағынасын ғалымдар түрліше анықтайды:

– педагогикалық технология – мақсаттар қою, оқу жоспары мен оқу бағдарламасын үнемі жақсартып отырудың, педагогикалық жүйелерді бүтіндей бағалаудың және ол жүйелердің тиімділігі жөніндегі жаңа ақпарат туындауына байланысты жаңа мақсаттар қоюдың тұтас үрдісі (С.Сполдинг);

– педагогикалық технология – оқу процесіне белгілі бір мақсат көздей әсер ететін педагогикалық ықпал (Б.Т.Лихачев);

– педагогикалық технология – оқу-тәрбие процесінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігін, оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі (Ш.Т.Таубаева, Б.Т.Барсай), т.б.

Педагогикалық технологияға алғаш анықтама берген ғалымдардың бірі – орыс ғалымы В.П. Беспалько. Оның пікірінше: «Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана» [2].

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңының 3 тарауының 11 бабында:

1) ұлттық және Жалпы падамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шындауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

9) оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану;

Жаңа педагогикалық технологиялар педагогика ғылымының жаңа саласы. Инновациялық үрдістің негізі – (Жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. «Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай жасайды. Инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үрдісті «жаңа әдістеме құралы» деп атауға болады.

Ж. Қараевтың пікірінше, технология дегеніміз – әдістемелік жүйемен сәйкес дидактикалық процестер кешенінің тәжірибеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдіс, тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана. Оның үстіне қолданылатын әдістер нәтижеге жетуге кепілдік бере алмайды [3]. М. Чошанов «оқыту технологиясы» мен «әдістемелік жүйенің» негізгі айырмашылықтарын ажырап, диагностика, нәтижелілік, үнемділік, түзету сияқты педагогикалық технологияның негізгі белгілерін айқындап берді.

Технологияның артықшылықтары: Әдістемеге қарағанда технологияның артықшылықтары көп. Біріншіден, технологияда түпкі нәтиже дәл анықталады. Дәстүрлі педагогикада мақсатқа жету жолдары анық болмайды. Технологияда мақсат негізгі болғандықтан, оны дәл анықтауға мүмкіндік бар [7]. Екіншіден, мақсат диагностикаға сүйеніп қойылғандықтан, оған жету үшін істелетін жұмыстардың нәтижесі объективтік әдістер арқылы тексеріледі. Үшіншіден, мұғалім дайындықсыз оқыту процесін жүзеге асыра алмайды. Төртіншіден, әдістемеде сабақ жоспарлары – (мұғалімнің жоспары, оқыту процесінде жұмыс істейтін мұғалім. Ал технологияда студенттердің оқу іс-әрекетінің түрлері және (мазмұны көрсетілген жобада жасалады. Әдістеме бойынша әр мұғалім сабақ жоспарын өзінше жасайды, демек сабақта студенттердің іс-әрекеті де түрліше ұйымдастырылады [6].

Кәсіптік оқытуды дамыту бағдарламалары, ең алдымен мазмұнды білім беру технологияларын, оқыту модельдерін өзгертуге, тұлғаның дара ерекшеліктері мен қажеттіліктерін есепке алуға бағытталған.

– колледждік экономикалық білім берудің қазіргі технологиясы

да өзіне тұтастай әдістер жиынтығын біріктіреді. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- топтық жұмыс дағдыларын дамытатын әдістер (іскерлік ойындары);
- әрекеттерге үйрету (проектілік әдіс);
- нақты ситуацияларды талдау (кейсстади);
- имитациялық ойындар;
- экономикалық субъектілер және басқадарын зерттеу әдісі.

Техникалық пәндерді оқыту арқылы (мынадай нәрселерге кол жеткізудің «бірнеше мүмкіндіктері бар. Олар:

– өзінің алған білімін практикада қайда, қалай, қандай мақсатта пайдалануға әр студенттің танып-білу үшін іс-әрекетке белсенді қатынасу мүмкіндігі;

– әр түрлі (проблемаларды шешуде, қарым-қатынаста адамдармен жұмыс істей алу дағдысының қалыптасуы;

– басқа адамдармен кең қарым-қатынас жасау мүмкіндігі;

– қажетті ақпаратты алу мүмкіндігіне байланысты өзінің ойын қорытындылау, оны жан-жақты зерттеу мүмкіндігі;

– әр рүрлі нақты жағдайдың туындауына арайланысты әр түрлі жағдайларда, кейде топпен бірге өзінің ақыл-ой қабілетінің, дене және адамгершілік дамуының жағдайын тексеру мүмкіндігі [5].

Бүгінгі күндері оқыту («технологияларын дұрыс пайдалана білу – үлкен қажеттілік. Дегенмен көптеген жағдайда оқыту әдісін, оқыту әдістемесін, оқыту технологиясын, заманауи оқыту технологияларын бір-бірінен ажыратып, пайдалана білу қажет. Олардың арасындағы байланыс бірін-бірі толықтырып отыратын ұғымдар екендігін түсіну ләзім.

Оқыту әдісі – оқыту процесі кезіндегі мұғалім мен студенттің оқу процесінің мақсатын шешуге бағытталған бірімен-бірі байланысы іс-әрекетін ұйымдастырудың тәсілі.

Оқыту әдістемесі – ғылыми негізделген белгілі-бір пәнді оқытуда пайдаланылатын ережелері мен тәсілдер жиынтығы [8].

Оқыту технологиясы – белгілі бір оқыту мақсатын жүйелі және біртіндеп практикаға енгізуге бағытталған оқыту тәсілдері мен құралдар жиынтығының жүйесі.

Инновациялық оқыту технологиясы – алдына қойған мақсатқа жету үшін заманауи процеске қатысушылар: мұғалім мен студент арасындағы қарым-қатынаста оқытудың өзгеше бір әдіс тәсілдерін, іс-әрекетін, нәтижесін, қабілеттерін жүзеге асыру және орлардың уақыт талабына сайкестендіруге бағытталған іс-әрекет.

Жаңа оқыту технологиясының тігіімділігі сонда, оның элементтері арқылы баламен тиімді жұмыс істеуге болады. Атап айтатын болсақ:

- ұжымды жұмыс істеуге үйретеді;
- ақпаратты өз бетінше түсінуге бағыттайды;

- сөз астарын, құдіретін түсінуге жағдай жасайды;
- сабақтан тысқары қалатын студент болмайды.

Қазіргі заман талабына орай оқыту технологияларын үйренуді іггеріп, техникалық кәсіби тұрғыдан ұйымдастыру керек. Оқу технологиясын тандап, іріктеу студенттің, оқу танымдық іс – әрекетін басқарудың негізгі бір буыны. Жаңа технологияны пайдалануда ұстаз жаңашыл педагогтардың озық дидактикалық идеяларымен қарулануы керек [4].

Заманауи технологиялар түрлерінің ішінен маған тиімділеуі – білім алушының танымдылық бағытын айқындайтын, ойлау қабілетін дамытатын, шығармашылық мүмкіндіктері мен қабілеттерінің дамуын қамтамасыз ететін Т.Т. Галиевтің жүйелі құрылымдау әдістемесі.

Сабақ материалын құрылымдау білім алушылардың өздігінен жұмыс істеуін ұйымдастыру құралы және сабақ материалын меңгерудегі техникалық тәсілі деп атай отырып, Т.Т. Галиев оқытушы пайдаланатын әдістің кейбір тәсілін білім алушылар әдісі іс-әрекетіне айналдырудан «тұратын құрылымдауға үйрету әдістемесін ұсынады. Материалды зерттеу, меңгеру, ол жайында ойлану, ақыл-оймен ойша кесте құру және материалды тұжырымдай оқу ми қызметінің мүлдем жаңа түрі – мәтінді түйіндеу және толық ашу жүргізіледі.

Құрылымдаудың негізгі мақсаттары мыналар:

- білім алушының ұзақ уақыт жадында сақталу және игерілуі жағынан анағұрлым тиімді болатындай етіп сабақ материалының құрылымын әзірлеу;

- білім алушы жадында көп мөлшерлі нақты материалдарды сақтау қажеттілігінен босату, сабақ материалын топтастыру және зеріттеу үшін жасалатын құрылымға материалды ығыстыру әдісін іздеп тауып, бекіте алатындай етіп, меңгерудің қажетті элементі ретінде оқу-танымдық қызметтің аппаратын енгізу. Студент осы ақпаратты табысты меңгерсе, оның танымдық қызметіне шығармашылық мүмкіндіктер мен қабілеттерінің үдемелі дамуы қамтамасыз етіледі.

Білім алушылардың жоспарлы ақыл- ой іс-әрекеттерін қалыптастыру түрлі әдістемелер мен икемділіктермен толықтырылуы қажет:

- белсенді ақыл-ой іс-әрекеті (тыңдау, салыстыру, бастыны атап көрсету, жалпылау, алынған ақпаратты сыни бағалау, дәлелдеу, оқу мәселесін шығармашылық тұрғыда шешу);

- әдебиетпен жұмыс істеу, ақпаратты түйіндеу (меңгерілетін материалды жүйелі құрылымдау және ұғыну) және оны ашу;

- жүйелі талдау жасау;

- әсер ететін факторлар және мүмкін болатын салдарды анықтап, бағалау;

- зерттеу мақсатымен меңгерілетін объектіні (ақпарат, ір-әрекет) модельдеу;

- жүйелі ойлау;
- жүйелі тәсілді пайдалану;
- мақсатты бағдарламалар әзірлеу, алынған білімді басқа салаға пайдалану.

1-схема. Т.Т. Галиевтің жүйелі құрылымдау технологиясы:

Жүйелі құрылымдаудың әдістемелік негіздері:

- Сабақ материалының құрылымын әзірлеу;
- Студентті көп мөлшерлі нақты материалдарды сақтау қажеттілігінен босату;
- Сабақ материалын топтастыру және реттеу;
- Белсенді ақыл-ой іс-әрекеті: тыңдау, салыстыру, бастысы атап көрсету, жалпылау, алынған ақпаратты сыни бағалау, дәлелдеу, әдебиетпен жұмыс істеу, берілген ақпаратты түйіндеу (меңгерілетін материалды жүйелі құрылымдау және ұғыну мен ашу) [10].

Жүйелі құрылымдау әдістемесінің принциптері:

- Дәйектілік;
- Іс-әрекеттің сәйкестілігі;
- Ықпалдау.

Технология бойынша жұмыстың тиімділігі:

- Меңгерілген материалдағы басты ойды бөліп алу арқылы көрсету, тірек білімді өзектілеу және алған білімді түзету;
- Ақпаратты тиімді түрде егжей-тегжейлеу әдісімен оқытып, оны

студенттердің жақсы түсініп, тез қабылдауы;

– Жаңа материалды түсіндіру кезінде балалар тәжірибесін қатыстыру, жүйелі түрде ойлана алу кемшілігіне үйрету: жалпылау, талдау, салыстыру, бастыны бөліп көрсету, себеп-салдар байланысын анықтау;

– Әсер етуші факторлар мен оның салдарын анықтау және тізімдеу, зерттеу жұмысын жүргізу (оқу материалы мүмкіндік берсе). Зерттеу жұмысының рөлдерді бөліп беру арқылы, топпен бірге, «ми шабуылы» сияқты барлық сынып көлемінде жүргізіледі;

– Өздігінен ақпарат көздерін зерттеу. Студенттің мәліметтерді есте сақтау және оны бағалау жолдары;

– Құбылыстар арасындағы себеп байланыстарды табу, маңыздыны екінші кезектегі мәселеден ажырата білуі [9].

Т.Т. Галиев технологиясында жас және жеке бас ерекшеліктерінің өзара байланысын ескеретін келесі жайттар қамтылады:

– Жеке тұлғаның қабілеттерін дамыту, дүниетанымдық көзқарас бағдарын еркін таңдау, өз пікір-пайымын білдіре алу құқығын беру , студенттің тұлғалығын түсіну;

– Блокты құрылымдық-логикалық сызбалар арқылы қабылдауды ұйымдастыру;

– Үш деңгейлі тапсырмасы бар карточканы пайдалану кезінде студентке өз деңгейін таңдау құқығын беру;

– Сабақ үстінде топпен жұмыс істеу, сұрақ шешімін іздеу, өзара бақылау жасау, бақылау және консультация жасауда бірлесе әрекет ету;

– Студентті көп мөлшерлі нақты материалдарды сақтау қажеттілігінен босату;

– белсенді ақыл-ой іс-әрекетіне бейімдеу.

– міндетті деңгейден мүмкіндік деңгейге жеткізу.

Жүйелі құрылымдау тәсілін пайдалануда мұғалім студенттерге мыналарды ұсынады:

1. Студенттің мәтіндегі тікелей байланыстарды табуын;

2. Белгілі бір заңдылықтар арасындағы көлденең байланыстарды табуын;

3. Мәтін ішіндегі қайшылықтарды анықтауын;

4. Заңдылық құбылыстардың себеп-салдарын белгілеуді;

5. Шешуші сөздер арқылы қарапайым құбылыстар мәнін анықтауды;

6. Анықтамалардың мәнін табуы;

7. Түрлі әдістермен тізімдей алуды [11].

Жүйелі тәсіл технологиясындағы ойын әрекетінің бірінші кезеңінде белсенді танымдық іс-әрекет және білім және дағдыларының кіріспе бақылауы (оқытылатын тақырыпқа байланысты сұрақтар бойынша) жүргізіледі;

Екінші кезеңінде өздік іс-әрекетті жоспарлау жүргізіледі. Студенттер

білімін бағалауға арналған өзін-өзі басқару карточкаларымен танысады;

Үшінші кезеңде оқыту іс-әрекеті ұйымдастырылады: материалды жүйелік талдау арқылы іске асырылады;

Жүйелі тәсіл логикасы бойынша құрылымданған сызбалар студенттердің танымдық іс-әрекеті мен шығармашылық «ойлау қабілетін пәрменді жетуге» арналған құрал ретінде пайдаланылады.

Қорытынды кезеңінде жеке элементтер арасындағы өзара байланысты бекіту «және нақтылау мақсатында жалпы сызбаға кезекті жүгіну ұйымдастырылады.

Берілген технологияның тиімділігі – оқу үрдісінде барлық сынып ұжымын тарту, студенттерді өздігінен сабақ материалымен жұмыс істеуге, өз ойларын қысқаша тұжырымдауға, жүйелендіру және мазмұндауға, диалог жүргізуге үйрету.

Осы технология элементтерін колледждің техникалық пәндерді оқыту барысында пайдалану тиімділігін жоғарылатады [12].

Сызбалар таратылатын материал және плакаттар түрінде дайындалады.

Сонымен қатар, әрбір ақпараттық блоктың соңында алған білімдерін тексеру, тестілеу жүргізіледі.

Т.Т. Галиевтің әдістемесі бойынша деңгейлік тапсырмалар пайдаланылады.

Деңгейлік тапсырмалардың негізгі қағидасы: танымдық іс-әрекеттен логикалық ойлау іс- әрекетіне көшуі, шығармашылыққа бағыттау.

Деңгейлі тапсырмалардың мақсаты: балаларға бірдей зейін аударып, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді, әрбір «студент өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз етеді.

Сабақ қорытындысын шығару кезеңінде жалпы қорытынды шығарылады, студенттердің сабаққа қатысу белсенділігі бағаланды.

Студенттердің алған білімдерш меңгеруі мен бекітуі эксперименттік объектісіндегі өткізілген оқытудың жүйелік құрылымдау әдістемесі кезінде тиімдірек болды. Себебі сабақ берудің бұл әдістемесі кезінде студенттер сабаққа алдын ала дайындалып, сауалдарға әр түрлі әдебиеттер көмегімен өздігінен жауап іздеп, басқа пәндерден де мәліметтер қарастырып, оқып, керек жерін жазып, белгілі пікір «туындатып келді, яғни мұғалімнің баяндамаларды талдау сабағына дайын болды. Сабақта, 5 студент қарастырған тақырып бойынша әр түрлі т авторлардың «көзқарасын талдау арқылы салыстыра білуге, өзіне баға беруге, сын айтуға, көзқарасын білдіруге және түрлі ғалымдардың пікірін нақтылап, логикалық зерттеу мен ойлауға үйренді. Баяндамаларды талдау арқылы студенттердің шығармашылық, сөйлеу, тілдік, ойлау қабілеті дамып, дұрыс болмаса да ойын еркін айтуға дағдыланды таладау жасауға үйренді. Баяндамаларды дайындау өзіндік жұмысын арттыру мен дамытуға тәрбиелейді. Сабақта

түсінбеген жерлері толықтырылып, ұғындырылды, мәселенің қай бағытта жүріп жатқаны көрсетілді, ол үшін көрнекі құралдар қолданылды. Кейін шалған білімдерін берік ұғынуын тексеру барысында студенттерге өзіндік жұмыс берілді, яғни әр студентке тест сұрақтары бар карточкалар таратылды. Студенттердің бұл сұрақтарға жауап беру нәтижелері бойынша, білімді меңгеру дәрежесі жоғары болды, яғни материалды берік ұғынды.

Тест нәтижелері студенттердің жаңа материалды меңгеру дәрежесін анықтады. Студенттердің жауаптары 5 балдық жүйесімен бағаланды:

20 шығармашылықпен сұрақтың: 18-20 түрліше сұрағына түсіндіру жауап негіздері берсе – «5».

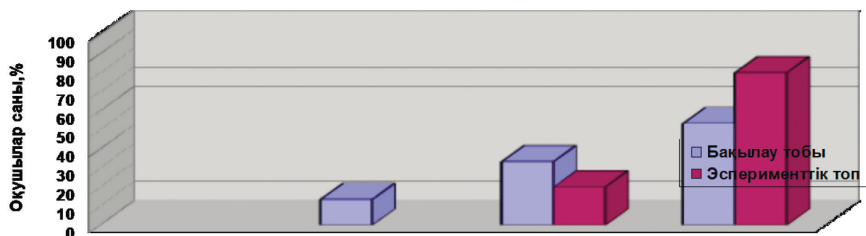
15-17 педагогикалық сұрағына бастауыш жауап материалдық берсе – «4».

12-14 жағынан сұрағына сенімсіздікпен жауап немесе берсе – «3».

1-11 келген сұрағына осыдан жауап оның берсе – «2».

2-схемадан Студенттердің білімді меңгеру дәрежесін көруге болады.

Білім алушылардың білім дәрежесі

2 схеманың мәліметтеріне талдау жасасақ, келесідей қорытындыға келуге болады. Эксперименттік объектіде өткізілген сабақ беру әдістемесі тиімді нәтиже берді, яғни студенттердің білім дәрежесі – 4,8. Жалпы 30 студенттің ішінен 24 студент – «5», 6 студент – «4» деген баға алды. Ал бақылау объектісіндегі студенттер білімінің дәрежесі 8 %-ға төмен, яғни 4,4. 30 студенттің ішінен 16 студент – «5», 10 студент – «4», 4 студент – «3» деген баға алды. Көрсеткіштердің бұндай өзгеруі сабақ беру әдістемесіне байланысты, яғни эксперимент объектісінде өткізілген сабақ әдістемесі тиімдірек болды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. Білім мен ғылым — даму тетігі / Елбасының ҚР Білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 13 қазан, 2011.

2 Давыдов В.В. Проблемы развивющего обучения. – М.: Педагогика,

1986

3 Морозов А.В. Креативная педагогика и психология. Учебное пособие. – Москва: Академический проект, 2-е изд., испр и доп., 2004.-449-461 с.

4 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика: Университет студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті (ЕАУ), 1998.-143-148 бет.

5 Масырова Р. Линичевская Т. Инновационные школы в Казахстане. – Алматы: РБК., 2000.

6 Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса.-Волгоград, 1995.-100 с.

7 Беспалко В.П. Слагаемые педагогической технологии. Москва, 1989. -47 с.

8 Қараев Ж.А. Оқытудың жаңа технологиясының мәні // Информатика. Физика. Математика. – 1994.-№2

9 Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі колледждерде қазақ тілін оқыту әдістемесі.-Алматы, 1998.

10 Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы студентті дамыту құралы ретінде / Аударған Д.А.Қайшыбекова/ – Алматы, 2002.

11 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. -2007.-15 тамыз.

12 Роджерс К. Причины успеха.- Москва, 2000.-272с.

13 Закорюкин В.Б., Панченко В.И., Твердин Л.М. Проблемы вузовского учебника. – Вильнюс, 1983.

14 Юцявичене П. Теория и практика модульного обучения. – Каунас, 1989.

15 Педагогическая технология /Под ред. З.А.Мальковой, Б.Л.Вульфсона. – М., 1989.

16 Нурғалиева Г.К. Сравнительная педагогика. – Алматы: Рауан. – 1999.

17 Масырова Р. Линичевская Т. Инновационные школы в Казахстане. – Алматы: РБК., 2000.

18 Нұрғалиева Г.Қ., Мусин Қ.С., Құсайынов А.Қ. Салыстырмалы педагогика. – Алматы, 1999.

19 Сариева К.Н. Мы говорим по-казахски: [Пособие].-Алматы: НЛЦ «Гаклия», 1992.

20 Бейсембаева З. Модульді оқытудың мәні мен маңызы // Қазақстан жоғарғы мектебі.-2000.-№1.-95-101 бет.

SPECIFICITY OF THE CATEGORY OF POLITENESS IN ENGLISH

S.A. Aktoreyeva

Master student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

The article aims to consider the category of politeness in English, the problem of polite behavior and the means to achieve it in speech communication in English. Highlights and describes the main means of expressing politeness in English culture when greeting, thanking, saying goodbye, and apologizing. Special attention is paid to the definition of «politeness». Politeness is considered to be a universal communicative category, which is one of the most effective regulators of human behavior in society, contributing to the achievement of communicative success. The comparative analysis has shown that the English, Kazakh and Russian linguistic cultures formed their own ideas of politeness, which manifest themselves by the use of different speech strategies and tactics, the choice of which is determined by various factors, in particular, the society structure, its cultural values and national consciousness.

Keywords: English, politeness, means of expression, category of politeness.

The politeness category is quite controversial issue, which has no universal definition for all cultures in the world. However world-known linguists understand it as a national peculiar communicative category, which dominates in the interpersonal relationships.

At the present stage of development of linguistic science, scientists agree that politeness is the main element of interpersonal communication. It is perceived as the most powerful and important regulator of human behavior in society, necessary for achieving the most effective social interaction.

In pragmatic terms, politeness is seen as a strategy or set of strategies aimed at achieving a positive result in communication. The choice of a particular strategy by communicants depends on both external and internal factors, namely, the parameters of the situation, moral attitudes and cultural values. From the point of view of pragmatics, for a detailed study of the theory of politeness, it is necessary to study the mechanisms of choosing appropriate speech strategies for shaping the communicative intentions of participants in communication, to consider various aspects of human discursive activity and the influence of socio-cultural norms and rules of speech behavior on it.

The success and effectiveness of cross-cultural interaction is determined not only by knowledge of the language. Language is only the first prerequisite for communication. In addition to the language, it is important to know the culture of the people, their traditions, values, and understand their worldview and perception of the world. Mistakes concerning violations of cultural norms are extremely painful and can have serious consequences. Many researchers note the fact that when communicating with foreigners, people easily forgive grammatical and lexical errors, as they explain them by a lack of linguistic knowledge, but they are very sensitive to violations of politeness norms, since they believe that they were violated intentionally.

The relevance of this issue is justified by: a comprehensive consideration of category of politeness in English. The rising role of intercultural communication, the formation of the new intercultural quality requirements, the need to conduct a profound research in the field of interpersonal verbal communication and ways of choice of the verbal means.

The subject of the research is the category of politeness in English.

The object of this research is the language means of expressing the category of politeness in English.

The aim of the research is to consider the category of politeness in English, to master the main politeness theory concepts, to highlight the main politeness functions of the English language, to study semantic and syntactic means used for implementing the category of politeness.

This goal predetermined the following research tasks:

- define the concept of politeness;
- reveal the specificity of the category of politeness in the English language;
- consider the means of expressing the category of politeness in English;

The theoretical and methodological basis for the research is the main provisions of the theory of the category of politeness as a subject of research in cognitive linguistics and linguoculturology, presented in the works of N. I. Formanovskaya, V. I. Karasik, T. V. Larina, L. V. Khokhlov, A. Kharcharek, I. A. Romanov, and other authors, as well as the concept of the relationship between language and culture and the influence of collective language consciousness on the formation of a national-specific category in the works H. P. Grice, J. Leach, R. Lakoff, P. Brown and S. Levinson.

T.V. Larina notes: «Politeness is understood as a national-specific communicative category, the content of which is a system of ritualized strategies of communicative behavior (linguistic and non-linguistic) aimed at harmonious, conflict-free communication and compliance with socially accepted norms in interactive communication» [2, p. 17]. She writes that different countries and cultures have their own understanding of politeness, which is reflected in the language. Formanovskaya writes: «Politeness is an ethical category abstracted

from specific people, which is also reflected in language, which, of course, should be studied by linguistics» [5, p.77]. In dictionaries («Dictionary of ethics»), the concept of «politeness» is understood as «...a moral quality that characterizes a person for whom respect for people has become a daily norm of behavior and a familiar way of dealing with the interlocutor» [1, p.46]. The encyclopedia of ethics has this definition: «...this is a set of actions, the content and external manifestation of which correspond to moral principles» [3, p. 39]. Based on all these definitions, we can conclude that politeness is respect for people, respect for the rules of decency and etiquette, a manifestation of good manners, and is an integral component of any communication act. Each language level has its own set of courtesy markers. Consider in more detail the means of expressing politeness at the lexical level. There are also grammatical and syntactic levels, which are inseparably co-exist with lexical. Therefore, when considering the means of expressing politeness at the lexical level, you should also refer to grammar or syntax. Modern English is dominated by a large number of stable expressions that are used to greet, congratulate, refuse, thank you, say goodbye, apologize, and so on. Natural native English speakers use them automatically in appropriate speech situations.

For example, in some social situations, polite forms of greeting are used, such as:

- Hello!
- Nice to meet you!
- How are you!

In non-social situations, the following methods are used:

- Good morning!
- Good evening!
- Good afternoon!
- Welcome!

It should be noted here that in English there is no distinction the pronoun «you». «You» is used for their definitions. The pronoun «thou» is only used in the Bible or in poetry.

Speaking about the norms of speech etiquette, you should pay attention to addresses in English, which play an important role in interpersonal communication and can create a certain communicative mood between the interlocutors. Tyrnikova N.G. writes that the basis of a polite communication act is the etiquette frame, the main elements of which are the address when greeting and saying goodbye, as well as etiquette inclusions in the form of apologies, requests, thanks, etc. [4, p. 11].

The word «Madam» is used for the polite address of a man to a woman, the word «sir» it is used when referring to a man who is equal or older in age, position, rank, or social status. This is how soldiers address officers, school children address teachers, salesmen address customers, and waitresses address restaurant customers.

«Sir» and «Madam» are the only possible forms of address for those whose last name or official title is unknown. Please remember that the last name must be indicated after the «Mr.» and «Mrs.» addresses, otherwise it will sound vulgar and unethical. «Miss» with the last name is used to refer to an unmarried woman in England. The address «Miss» without specifying the last name is used by buyers in relation to sellers, visitors to waitresses, etc. Although in recent years this treatment has become derogatory in nature. In English, it is considered polite to address relatives using diminutive forms. For example, you can contact your grandmother:

- Grandmother!
- Grandma!
- Nanny!
- Gran!

For expressing a polite apology in the English language are used linguistic units such as:

- «Excuse me»;
- «I am sorry»;
- «Sorry»;
- «Forgive me»;
- «I apologize for»;
- «I beg your pardon».

We looked at the means of expressing politeness in different speech situations and analyzing examples of polite expressions, we saw that the most common lexical means are ready-made polite formulas, the so-called speech clichés. In addition, a big role in polite expressions play a positive emotional word such as fine, nice, good, please, kind, happy, very well. Often helpers in polite communication are adverbs-amplifiers *really, very, so*, as well as negatively colored adjectives *awfully, dreadfully, terrible*, which are used to strengthen the apology, acquire a positive connotation.

At the grammar level, complete sentences with the correct grammatical form are used to express politeness. Politeness is implemented through the grammatical form of the subjunctive mood, interrogative and negative constructions, as well as modal verbs. Moreover, modal verbs are most often used in requests, appeals, and gratitude (*Can I speak to Mr. Brown, please?* or *May I come in?*), and to express a polite sentence, it is more appropriate to use the conditional mood. (*I wish you could do it for me!*) From the syntactic point of view, politeness is expressed in the use of interrogative, motivational and exclamation syntactic constructions, which attach special importance to the semantic transformation of interrogative sentences – transposition.

When the English accidentally collide with each other, they always say «Sorry!» regardless of who was responsible for the collision. You can see some differences in people's reactions depending on their age and background. Older

people apologize more readily than younger people. The British are Asian however, the» sorry «instinct is more developed than that of British people from the Caribbean and African countries. Kate Fox explains this communicative behavior by saying that» their apologies are just a reflex, an involuntary reaction, and not a deliberate admission of their own guilt. This is a well-established rule: at any accidental contact (and for the English, almost any contact is by definition undesirable), we say «sorry» [6, p. 181].

The word «sorry» is used to accompany almost every request or question: Sorry, but do you know if this train stops at Banbury? Sorry, but is this seat free? Sorry – do you have the time? Sorry, but you seem to be sitting on my coat. The British apologize if they accidentally hit someone with their hand while pushing through the crowd through the entrance or exit, even in the absence of the fact collisions when there was no physical contact. The word «sorry» often replaces the expression» Excuse me «when asked to give way. «Sorry?» «with an interrogative intonation, it means that you were not heard correctly and are asked to repeat the question. «It is quite obvious that all this «Sorry» is not a sincere, heartfelt apology. Like “nice”, “sorry” is a convenient, versatile, multi – purpose word, appropriate in all cases, appropriate in all circumstances. If you don’t know what to say, say «sorry». The English always say «sorry» in any situation [6, p. 182].

The range of values put by the speaker in the functional of the apology formula is quite wide. This may be an apology for possible rudeness towards another, for example: *“I’m sorry”, said Smiley, suddenly worried. “I’m afraid I’m jumping at shadows. I’m sorry, that was rude of me”* [8, c. 81]. *“When you came to me a year ago with a similar suggestion, I’m afraid I threw you out. I suppose I should apologize. I was remiss”* [8, c. 51].

An apology is made if the interlocutor does not quite understand the question and asks again: *“You never had any, did you?” Lacon piped at once, his head lifted to the sound. “I’m sorry?”* [8, c. 51].

An apology is offered if some overly bold assumption is made: *Lacon was apologizing again: “Dare I say I didn’t absolutely trust your motives?”* [8, c. 51].

They apologize for having to interrupt the conversation and leave: *“Arcadi’s five down”, said a voice over the box. “Excuse me,” said Sam with his habitual grin and, leaving Smiley to the music, slipped upstairs to cope* [8, c. 159].

An apology is made for an act or statement that causes a sense of shame or guilt: *“But by then you’d written to me”, Smiley reminded him. Jerry Westerby blushed terribly. “Sorry about that”, he said. “Got all xenophobe and suspicious”* [8, c. 177].

The speech act of apology assumes that the speaker feels and expresses his regret that he has caused damage, offense to the listener, thus recognizing

that the balance of relations between communicants has been violated. The act of apology, therefore, is intended to restore the balance of relations, to achieve balance in their status positions [7, p. 125], or at least to reduce this imbalance.

In addition to «sorry» in transport, you can also often hear «please», «thank you». However, as K. Fox notes, these expressions of politeness are not expressions of sincere gratitude. Usually people say these words without a smile, without looking at the driver's face. «Please» and «thank you» addressed to the driver is a manifestation of «polite egalitarianism», a reflection of a certain scrupulousness in drawing attention to differences in status and everything related to money. The English prefer to pretend that they are being rendered a service, rather than performing their duties for a monetary reward [6, p. 183].

Linguists Brown and Levinson distinguish two types of politeness: Negative politeness-emphasizing the interlocutor's right to choose in a particular situation with phrases like «if you don't mind» or «if you don't mind»; Positive politeness is an expression of respect for people's need to be valued and understood. In addition, there are studies on the gender dependence of forms of politeness.

Strategies for positive politeness consist in expressing the speaker's solidarity with the listener and are expressed in the following lines of speech behavior:

- showing attention and interest to the listener, i.e. direct quoting, engaging the listener in a dialogue, striving for agreement, taking into account the listener's desires and inclinations;

- creating an atmosphere of intra-group identity, i.e. using dialect, jargon, «you», elliptical formations.

- Negative politeness strategies consist of giving the listener freedom of action, which is accepted in the traditions of Western culture and is usually understood as the norm of politeness. These strategies consist of the following behaviors:

- avoiding direct requests and using indirect speech acts;

- the formulation of statements in a softening of the modal form;

- showing respect by belittling one's own position and elevating the addressee's position, and being willing to apologize;

- impersonalization of communication participants, i.e. the use of passive and impersonal constructions, indefinite-personal pronouns.

The working definition of the politeness category is a set of language indicators, a set of signs (cliches, stereotyped phrases), and their proper grammatical, syntactic, lexical, and phonetic design. Politeness in language is a term traditionally used to refer to a variety of means of linguistic expression of social relations between the speaker, listener, and the people in question.

Respect for the principle of politeness in formal and informal communication is an important linguistic and social characteristic of speech

behavior. Formula models of behavior play a much larger role than is commonly believed. The purpose of the observance of the principle of politeness is to achieve maximum social equilibrium and friendly relations.

In English, the category of politeness is represented by grammatical means in combination with lexical and syntactic ones.

The main grammatical means should be considered modal verbs and conditional mood. Formal speech means of expressing politeness are characterized by the presence of complete sentences and transposition, while informal ones are characterized by elliptical sentences. It is important to note that politeness plays the greatest role in situations of request and offer, which can be expressed in both imperative and declarative sentences. They always use grammatical, syntactic, and lexical means of expressing politeness in a complex.

The linguistic means of expressing politeness used in informal situations are numerically less than those used in neutral and formal situations. It can be assumed that this is due to the category of politeness considered in the study, which implies a certain level of formality, for which stylistically higher vocabulary is used.

The use of modal verbs to some extent contributes to the marking of the principle of politeness, the definition of social roles. In addition, modal verbs, along with other means of expression of politeness contribute to the strengthening of the illocutionary force and achieve a positive communicative effect.

Thus, taking into account all the features we have highlighted, we are convinced that the category of politeness is universal. It is a universal category and characterizes both the speaker and the nation as a whole.

References

- 1 Гуссейнова А.А., Кон И.С. Словарь по этике. М.: Политиздат, 2005. – 430 с.
- 2 Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах. М.: Академия, 2003. – 495 с.
- 3 Панкеев И.А. Энциклопедия этикета. М.: Олма-Пресс, 2002. - 384 с.
- 4 Тырникова Н. Г. Русский речевой этикет как одно из проявлений статусно-ролевых отношений (на материале романа А. Н. Толстого «Хождение по мукам») // Филол. этюды. М. - 2001. - № 4. - 265 с.
- 5 Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М.: ЭКСМО, 1989.
- 6 Foks K. Angliya i anglichane. To, o chem umalchivayut putevoditeli [England and the English. What Guides Fail to Mention]. Moscow, 2012. 512 p.
- 7 Leech G. Principles of Pragmatics. Sigapore, 1996. 250 p.
- 8 Le Carré J. Smiley Versus Karla. London, 1988. 952 p.

ГРНТИ 27.01.45

КАК НАУЧИТЬСЯ РЕШАТЬ ЗАДАЧИ

Л. Миннахмитова

Студент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент

Ш. Алтынбеков

К.ф.м.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент

Данная работа дает общие сведения о задачах и их решение, рассматриваются общие методы анализа задачи и поиска ее решения, методы решения некоторых наиболее часто встречающихся видов задач. По теме был проведен обзор и анализ литературы.

Ключевые слова: задача, анализ, условия, требования, схематическая запись.

Решение задач занимает в математическом образовании огромное место. Поэтому обучению решения задач уделяется много внимания, но до сих пор, пожалуй, единственным методом такого обучения были показ способов решения определенных видов задач и значительная, порой изнурительная практика по овладению ими.

В последние годы появился ряд пособий, в которых излагаются некоторые общие указания и рекомендации (эвристики) по решению задач, по поиску этих решений. В первую очередь это книги Д. Пойя, некоторые удачные пособия для поступающих в ВУЗы. Однако эти пособия излагают вопросы, связанные с решением математических задач, недостаточно полно, без необходимой системы, без учета тех реальных трудностей, с которыми сталкиваются учащиеся.

Психологические исследования проблемы обучения решению задач показывают, что основные причины несформированности у учащихся общих умений и способностей в решении задач состоят в том, что школьникам не даются необходимые знания о сущности задач и их решений, а поэтому они решают задачи, не осознавая должным образом свою собственную деятельность.

Умение решать задачи является одним из основных показателей уровня математического развития, глубины освоения учебного материала. И вот тут обнаруживается, что многие не могут показать достаточные умения в решении задач.

И тут обнаруживается, что многие из учащихся не могут показать достаточные умения в решении задач. На все экзаменах, как в школе, так и на приемных в вузы и колледжи, довольно часто встречается случаи, когда учащийся показывает хорошие знания в области теории, знает требуемые определения и теоремы, но путается при решении весьма несложной задачи.

За время обучения в школе каждый из нас решает огромное число задач. При этом мы решаем одни и те же задачи. А в итоге некоторые ученики овладевают общим умением решения задач, а многие, встретившись с задачей незнакомого или малознакомого вида, теряются и не знают, как к ней подступиться.

Эта работа предназначена для того, чтобы помочь научиться решать школьные и предлагающиеся на приемных экзаменах в вузах и колледжах математические задачи.

Необходимо понять, что только в результате самостоятельной и упорной работы можно действительно чему-то научиться, а тем более такому сложному умению, как умение решать математические задачи.

Цель работы: Выявить методические подходы к подготовке учащихся к решению математических задач.

Задачи:

1. Определение сущности решения задач.
2. Исследование условий и требований задач.
3. Выявление этапов решения задач.

Объекты исследования:

1. Задачи и их условия и требования.
2. Этапы анализирования задач

Методы исследования:

1. Изучение литературы разных авторов и корректная работа с интернет ресурсами.
2. Практическое исследование (решение задач).

Практическая значимость: Представленный в работе материал может быть использован в математической практике во всех средних и высших учебных заведениях.

Решение задач – это работа несколько необычная, а именно умственная. А чтобы научиться какой-либо работе, нужно предварительно хорошо изучить тот материал, над которым придется работать, те инструменты, с помощью которых выполняется эта работа.

Значит, для того чтобы научиться решать задачи, надо разобраться в том, что собой они представляют, как они устроены, из каких составных частей они состоят, каковы инструменты, с помощью которых производится решение задач. Начнем все это изучать.

Если приглядеться к любой задаче, то увидим, что она представляет собой требование или вопрос, на который надо найти ответ, опираясь и

учитывая те условия, которые указаны в задаче. Поэтому, приступая к решению какой-либо задачи, надо ее внимательно изучить, установить, в чем состоят ее требования (вопросы), каковы условия, исходя из которых надо решать задачу. Все это называется анализом задачи.

Условия и требования задачи. Получив задачу, мы, естественно, ее внимательно читаем. Первое, что нужно сделать при анализе задачи, - это расчленив формулировку задачи на условия и требования. Заметим, что в задаче обычно не одно условие, а несколько независимых элементарных (т. е. нерасчленимых дальше) условий; требований в задаче также может быть не одно. Поэтому необходимо расчленив все утверждения и требования задачи на отдельные элементарные условия и требования.

Рассмотрим следующую задачу: *В прямоугольном треугольнике точка касания вписанной окружности делит гипотенузу на отрезки длиной 5 см и 12 см. Найти катеты треугольника.* В данной задаче можно вычленив такие элементарные условия:

- 1) треугольник, о котором идет речь в задаче, прямоугольный;
- 2) в этот треугольник вписана окружность;
- 3) точка касания окружности с гипотенузой делит ее на два отрезка;
- 4) длина одного из этих отрезков равна 5 см;
- 5) длина другого отрезка равна 12 см.

Требование этой задачи можно расчленив на два элементарных:

- 1) найти длину одного катета треугольника;
- 2) найти длину другого катета треугольника.

Расчленение формулировки задачи на условия и требования не всегда легко произвести. В ряде случаев для этого нужно переосмыслить задачу, переформулировать ее.

Часто требование задачи формулируется в виде вопроса. Но всякий вопрос предполагает требование найти ответ на этот вопрос, а поэтому всякий вопрос можно заменить требованием. Формулировка любой задачи состоит из нескольких утверждений и требований. Утверждения задачи называются условиями задачи. В качестве примера рассмотрим следующую задачу: Сколько цифр содержит число 2^{100} (в десятичной системе счисления)?

Формулировка этой задачи состоит из одного вопроса. Но, вдумавшись в этот вопрос, мы можем из него вычленив такие условия:

- 1) 2^{100} есть натуральное число;
- 2) его можно записать обычным образом в виде многозначного числа в десятичной системе счисления.

Тогда *требование* этой задачи состоит в следующем: найти, сколько цифр содержит запись этого многозначного числа.

Выяснив, условия и требования задач встает такой вопрос: «Как же научится решать задачи?». Ответ на этот вопрос приведен в книге Л.М. Фридмана и Е.Н. Турецкого «Как научиться решать задачи».

Во-первых, надо научиться анализировать сами задачи. Это значит, что нужно уметь расчленять задачу на элементарные условия и требования. А в каждом элементарном условии видеть объект и его характеристику; если же объектов в условии несколько, то выявить их отношение (связь). Нужно также установить характер каждого требования (вопроса) и тем самым определить вид задачи.

Во-вторых, надо хорошо понять, что решение любой задачи есть последовательное применение математических знаний к условиям данной задачи, получение тем самым из этих условий, следствий (промежуточных решений) до тех пор, пока не получим такие следствия, которые являются ответами на требования (вопросы) задачи. А для того чтобы получать эти следствия, надо хорошо знать и помнить все знания из курса математики. Без этих знаний решать задачи невозможно.

В-третьих, надо уметь использовать основные методы решения задач. А их всего лишь три: разбиение задачи на подзадачи, преобразование (моделирование) задачи и метод вспомогательных элементов.

Получив задачу, проанализировав ее, построив ее схематическую запись (если надо), дальше надо действовать, как правило, в таком порядке:

1. Разбить сложную задачу на более простые подзадачи.

2. Если же разбить сложную задачу на подзадачи не удастся, то надо, преобразовать ее в более простой, более знакомый вид.

Для этого можно использовать различные приемы: тождественные преобразования заданных выражений, замену переменных (неизвестных), различные замены объектов задачи другими более знакомыми или более удобными объектами и т.д.

3. Если же разбить задачу на подзадачи или преобразовать ее в более простой вид непосредственно не удастся, то надо попытаться ввести какие-либо вспомогательные элементы, с тем чтобы получить задачу, которую или можно разбить на подзадачи, или же преобразовать в более простой вид.

Вывод. Решение математических задач развивает мышление, улучшает математическую подготовку, помогает установить связи между разными темами по математике.

Решение математических задач способствует повышению интереса к изучению математики, так как подбирая свой способ решения задач, решающий показывает не только свой уровень знаний, но и творческий подход по данной теме.

Литература

1 Пойя Д. Как решать задачу. – М.: Либроком, 2010. – 208 с.

2 Фриман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи: Пособие для учащихся. -2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1984.-175 с.

ВВЕДЕНИЕ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

С.Б. Рысмагамбетова

*Преподаватель, Атырауский государственный университет
имени Х. Досмухамедова, г. Атырау*

В данной статье рассматриваются вопросы внедрения трехязычия в образовательный процесс в Казахстане и какие преобразования в связи с этим новшеством могут повлиять на формирование сознания в многонациональном обществе, а также выявление спорных вопросов психологического и лингвистического, педагогического характера, связанные с индивидуальными особенностями субъектов образовательного процесса. Как будет влиять полиязычное образование для подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира, развития экономики, культуры, политики и других сфер жизнедеятельности человека. В основном внимание акцентируется на проблемах двуязычного образования (изучение родного языка и иностранного) как наиболее часто встречающейся форме многоязычного обучения. Процессы, связанные с освоением третьего языка и, тем более, ещё большего количества языков, наименее изучены и стали объектом исследования лишь только в последнее время.

Ключевые слова: триединство языков, высокообразованная страна, полиязычное обучение, билингвизм, языковая подготовка, профилирующие дисциплины, трансформация, востребованность, сознание.

Выступая на XII Астанинском экономическом форуме наш президент Н. Назарбаев сделал акцент на том факте, что: «Повышаются требования к человеческому капиталу и происходит трансформация образовательного процесса. Мобильный и креативный человеческий капитал является ключевым аспектом успеха любой экономики. Именно его качество обуславливает от 10 до 30 % разницы в уровне ВВП на душу населения между странами. Благодаря развитию и повышению доступности технологий, уже сейчас половина рабочего времени в мировой экономике может быть автоматизирована. В этой связи, к 2030 году порядка 375-ти миллионам человек по всему миру, а это около 14 % глобальной рабочей силы, потребуется пройти переобучение и сменить профессию. Кроме

того, внедрение новых технологий делает некоторые специальности невостребованными и в то же время ведёт к появлению новых профессий. Даже в странах с низким и средним уровнем дохода многие люди работают по специальностям, о которых тридцать лет назад мы не слышали» [1, с. 4-5].

Угроза социальной нестабильности, возникающая в любом государстве из-за неподготовленности молодого поколения к жизни в условиях поликультурной среды, послужила во многих случаях стимулом к тому, чтобы возвести полиязычное образование в ранг государственной политики.

В Казахстане идея триединства языков впервые озвучена Н. Назарбаевым ещё в 2004 г. В октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [2, с. 2-4]: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками» [3, с. 3-8].

Именно с этого момента и начинается отсчёт новой языковой политики Казахстана. Полиязычное образование было закреплено следующими законодательными актами: Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «О языках», Закон «Об образовании», Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг., Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан [Конституция РК с. 38] и другими, которые и составили его правовую основу. Перечисленными выше документами определены роль и место полиязычного обучения, принципы создания современной эффективной системы управления полиязычным образованием.

В связи с ростом человеческого капитала требуются новые контакты, новые межличностные отношения и естественно они будут ориентироваться на изменениях, происходящих в образовании, в росте численности населения, демографии, соответственно и в языковой среде, которая будет окружать личность. Когда родители отдают ребенка в первый класс обучения остро встает вопрос, а на каком языке: русском или казахском он будет общаться и учиться.

В зависимости от языка обучения во всех школах, начиная со второго (а для казахского языка – с первого) класса, вводится изучение русского или казахского языка. И начиная с 2013 г. вводится изучение английского языка с 1 класса. Предполагается, что уже через 5 лет эти школьники должны будут изучать на английском языке все дисциплины школьного компонента. Кроме того, в настоящее время в Казахстане функционирует более 30 школ

с обучением на трех языках. Так, полиязычное образование внедрено у нас в Атырауском университете с 2017 года, были открыты полиязычные группы для специальностей «Биология», «Химия», «Физика», «Вычислительная техника и программное обеспечение», «Педагогика и методика начального обучения». Сначала студенты на младших курсах изучают «Базовый иностранный язык», на старших курсах предмет «Профессионально-ориентированный иностранный язык», затем они проходят тестирование по своей специальности и по иностранному языку. После окончания университета получают диплом, где на казахском, русском и английском пишут, что получил или получила степень бакалавра по специальности, например «Биолог» и присваивается квалификация «Учитель биологии».

Но как человеку стать полиязычным в условиях глобализации, сохранить язык предков, выучить язык международного общения и сохранить язык межнационального общения народов СССР?

Вот мнение профессора Анатолия Шарандина – одного из ведущих российских лингвистов из Тамбовского университета: «Язык должен быть востребован как некое дополнительное средство для общения. Ведь когда мы говорим о билингвизме как явлении многоязычия, то речь идет о том, что это естественная форма существования. Человек так устроен, что он передает информацию окружающему миру на том языке, на котором это легче ему делать. Естественно, что в определенных ситуациях он будет использовать ту форму, которая наиболее полно раскрывает ее суть: в быту, например, естественно использовать родной язык, потому что любая бытовая ситуация связана с обыденным сознанием. А обыденное сознание – это сфера, которая определяется естественной ментальностью. В народе она определяется национальным языком. К русскому языку тоже, как правило, нет отторжения как способу передачи информации. Английский же язык для большинства людей в постсоветском пространстве не может считаться привычным с точки зрения использования его в свободной, непринужденной форме в повседневной жизни. Скорее, его использование ограничено либо сферой научного применения, либо очень узко – сферой бизнеса» [4, с. 18-25].

Когда говорят о статусе казахского языка, часто упрекают представителей неказахской национальности: мол, они так и не удосужились выучить казахский язык. Как вы думаете – почему? Многие оправдывают свое незнание языка тем, что не было должного давления языковой среды.

«Когда-то казахский язык был чист, промыт незамутненной родниковой водой. Теперь его загрязнили, засорили. Ныне сплошь и рядом безобразно портится казахская речь, – с грустью констатирует известный знаток казахского языка Герольд Бельгер. – Языки превращаются в жаргон примитивной коммуникации. Госчиновники из высшего эшелона и некоторые депутаты отечественного парламента строят свои предложения по правилам русской грамматики: «Мен ойлаймын, что положение жаман

болмайды деп» или «Производство котеріліп келе жатыр». Чуждый казахскому языку синтаксис! По утверждению авторитетного писателя, в нашем парламенте только несколько человек в состоянии мало-мальски изложить свои мысли на родном языке. Поневоле задумаешься» [5, с. 3-5].

Под давлением язык нельзя учить. Насильственное внедрение того или иного способа общения дает обычно только временный результат. Нужность языка должно определить его существование в обществе, его востребованность в нем. Это должно быть естественным осознанием. Нужно сделать так, чтобы каждый понял: да, ты сможешь прожить и без этого языка, но в определенных ситуациях будешь чувствовать себя некомфортно. Ты этого хочешь? Тогда будь готов к тому, что по отношению к тебе тоже возникнут определенные, не очень приятные ситуации. Как ты сам отторгаешь необходимость изучения языка той страны, в которой живешь, так и по отношению к тебе будет отторжение.

Но, на мой взгляд, важно еще и то, чтобы эта необходимость сопровождалась психологической комфортностью, в которой будет «ой, как хорошо, если я знаю язык».

Какие проблемы могут возникнуть в связи с введением полиязычного обучения в учебный процесс?

Так, будущие биологи со школьной скамьи должны овладеть тремя языками в рамках определенного тематического минимума по дисциплине «Биология», будущие физики должны овладевать знаниями по физике, основы физической теории на трех языках и т.д. Но где взять преподавателей, которые могут организовать учебный процесс таким образом, чтобы ученики владели достаточным уровнем полиязычной компетенции. Значит, надо сначала подготовить высококвалифицированных учителей, обучить их английскому языку, скажем так: не все могут владеть английским за короткий срок. Сейчас на данном этапе нашим министерством образования пока приостановлена переподготовка наших учителей для формирования поликультурной личности. Скорее всего из-за отсутствия финансирования. Считаю, что это процесс переобучения преподавателей постепенный, а не скоропоспешный. Это возможно на базе президентской программы «Болашақ», где предусматривается подготовка специалистов технического и медицинского профиля, являющихся наиболее востребованными для нашей страны. Сама преподаю английский язык в вузе, но, чтобы преподавать в условиях полиязычия, например, химию для химиков, должна владеть хотя бы основами этого предмета, это опять затраты на переобучение, составление специальных программ, пересмотр учебной нагрузки и т.д. На мой взгляд проблемы следующие:

- недостаточная языковая подготовка преподавателей неязыковых дисциплин;
- отсутствие отечественных учебников на английском языке по профилирующим дисциплинам;

- отсутствие постоянной системы повышения квалификации за рубежом преподавателей, ведущих занятия на иностранном языке;
- создание психологического комфорта для изучения, никакого давления извне;
- нет учета знаний родного языка;
- нет нормальной специальной программы, которая учитывала бы все тонкости преподавания на трех языках: казахском, русском и английском;
- неимоверная учебная нагрузка.

Литература

- 1 Выступление Елбасы Н.А.Назарбаева на XII Астанинском экономическом форуме «Вдохновляющий рост: люди, города, экономики» (г. Нур-Султан, 16 мая 2019 года).
- 2 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта. – № 33 (25278).
- 3 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – 10 июля.
- 4 Трехязычие в Казахстане: проблемы и перспективы. – Караван, 14 мар. 2014 г. - 18-219. <https://www.caravan.kz/.../trekhyazychie-v-kazakhstane-problemy-i-perspektivy-7601>
- 5 Бельгер. Эссе «Казахское слово», 2001 г.

FTAMP 14.25.09

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ СЫНИ ОЙЛАУ DAҒДЫЛАРЫН КОЛЛАБОРАТИВТІК ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ДАМУ

А.Қ. Қосыбаев

Халықаралық мектебінің тарих пәні мұғалімі, Нұр-Сұлтан қ.

М.Ж. Утенова

№88 мектеп-лицейінің тарих пәні мұғалімі, Нұр-Сұлтан қ.

Аннотация / Annotation

Мақала мақсаты коллаборативтік оқыту ортасын оқушылардың зерттеу және сыни ойлау дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолының бірі ретінде анықтау. Осы мақалада мұғалімдер Қазақстан тарихын

оқытудағы оқушылардың коллаборативтік әрекеттесуді қолдану арқылы ортақ өнім ретінде тарихи журналды дайындау барысындағы зерттеу, сыни ойлау қабілеттерін дамытуда қолжеткізілген іс-тәжірибесімен бөліседі.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, коллаборативтік оқыту, зерттеу және сыни ойлау дағдылары, топтық жұмыс, бағалау критерийлері, тарихи журнал.

Қазақстанның қазіргі білім беру жүйесі заман талабына сай өзгеріске ұшырауда. Себебі замануи білім беру жүйесі оқушы бойында концептуалды білімдер мен түсініктер жүйесінің қалыптасуымен қатар, зерттеу, сыни ойлау және коммуникациялық дағдылардың да дамып жетілуін қажет етеді. Дәстүрлі ұғымдағы оқу және оқыту процесінде мұғалім рөлі елеулі болып келсе, ендігі кезекте негізгі назар оқушының жеке тұлғалық қабілеттерін дамуына барынша қолайлы ортаны қалыптастыру деуге болады. Сондықтан қазіргі таңда күнделікті оқу және оқыту үдерісінде коллаборативтік ортаның қалыптастыру әрі оны оқушылардың жеке тұлғалық әлеуетін ашу және дамыту мақсатында қолдану мұғалім тәжірибесінде зор маңыздылыққа ие болып келе жатыр.

Коллаборативтік оқыту – мұғалімдер немесе оқушылар топтарының белгілі бір мәселені шешуде, тапсырманы орындауда, өнімді дайындауда бірлесе атқарылатын білім берудегі әдіс-тәсіл түрі деп атауға болады [1].

Сурет 1. Оқушылардың интервью зерттеу әдісін қолдану барысы

Назарбаев Зияткерлік мектептері желісінде де коллаборативтік оқыту ортасын қолдану арқылы «Қазақстан тарихы» пәні оқытылып

келеді. Бұл мақалада 2019-2020 оқу жылы Нұр-Сұлтан қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебіндегі 9 сынып параллелінде Қазақстан территориясындағы отарлаушы билікке қарсы бағытталған көтерілістер қамтылған «Азаттық үшін күрес» юнитінде топтық нысандағы оқушылардың зерттеу жобасын ұйымдастыру және орындау барысында жүзеге асырылған педагогикалық іс-тәжірибемізбен бөлісуді мақсат етіп отырмыз.

Біздің іс-тәжірибеміздегі коллаборативтік оқыту үдерісі бірнеше кезеңде іске асты. Алғашқы кезеңде орта мерзімді жоспарлау барысында параллельдегі мұғалімдер арасында бірлескен коллаборациялық әрекеттер орын алды. Нақтырақ болсақ, зерттеу жобасының ақтық нұсқасын талқылау, тарихи журналды бағалауға арналған критерийлерді анықтау және зерттеу жобасын тиімді ұйымдастыру аспектілерін дискуссиялау орын алды. Келесі кезеңде мұғалім мен оқушылар арасында зерттеу жұмысының талаптарын толыққанды түсінуі үшін үлгі ретінде «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» тақырыбына арналған бірнеше сабақтар зерттеудің әр кезеңінде өткізіліп отырды. Әсіресе оқушыларға зерттеу барысында интервью (сұхбат алу) әдісін қолдану ерекшеліктері түсіндірілді. Алынған сұхбат материалын құжаттау тәртібі де таныстырылды. Сабақтар барысында оқушыларға алдағы бірлескен жобаны орындауға қажетті концептуалды білімдері мен түсініктерін жеткілікті деңгейде қалыптастыру, жобаны орындау барысында қолдануы ықтимал зерттеу және сыни ойлау дағдыларын өзара талқылау және талдау, сондай-ақ мұғалімдер тарапынан конструктивті кері байланыстар қатары да ұсынылып отырды.

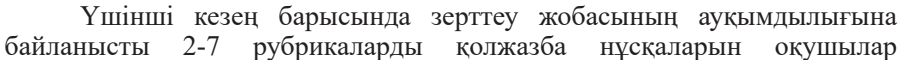
Үшінші негізгі кезеңде оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру арқылы әр топқа шартты түрде теориялық білімі мен концептуалды түсінігі жақсы А оқушыны, сыни ойлау қабілеті ерекше В оқушыны және креативтілік таныта білетін С оқушыны бір топқа біріктіруге

тырыстық. Мақсатымыз оқушыларға барынша қолайлы әрі өзара тиімді коллаборативтік оқыту ортасын қалыптастыру болып табылды. Бұл кезеңде оқушыларға тарихи журнал рубрикалары мен әр рубрикаға қатысты А (білу және түсіну), В (зерттеу), С (байланысқа бейімділік), D (сыни тұрғыдан ойлау) бағалау критерийлері (Кесте 1-ді қараңыз) қамтылған нұсқаулықтар үлестірілді, зерттеу тақырыптарын бірлесе таңдауға мүмкіншілік берілді. Тарихи журналдың құрылымымен танысқаннан кейін топтық жұмысты тиімді ұйымдастыру мақсатында оқушылар рубрикаларды өзара бөліп алып, жауаптыларды белгілеп жатқанын аңғардық.

Кесте 1. Тарихи журнал рубрикаларын бағалау критерийлері [2].

№	Тарих журнал рубрикалары. Бағалау критерийлері (стрендттері)
1	Титулдық бет - журнал атауын ойлап табу, рубрикалар аңдатпаларын креативті безендіру. Сi - ақпарат пен идеяларды аудитория мен мақсатқа сәйкес стильді қолдану арқылы тиімді жеткізу.
2	«Авторлардан алғы сөз» - оқырмандарға тақырыпқа қатысты кіріспе сөз жазу. Аi - «Идентификация және қарым-қатынас (топтар; еркіндік)» ғаламдық мәмәтін тұрғысында тақырыпқа ой-толғау жасау, терминдерді қолдану.
3	«Тарихқа тағылым» - қарастыратын көтерілістің тарихи маңыздылығын айқындау. Аii - «басқару», «қарама-қайшылық», «перспектива» пәндік концепциялары арқылы сәйкес және өзекті білімі мен түсінігін көрсету.
4	«Уақыт өрнегі» - маңызды оқиғаларға таймлайн жасау, карта ұсыну. Аii - негізгі концепция «Уақыт, орын, кеңістік» тұрғысында көтеріліске қатысты маңызды ақпараттар қатарын анықтау.
5	«Маңызды сұрақ» - Тақырып төңірегінде толғандыратын негізгі сұрақты оқырманға ұсыну. Зерттеу тақырыбы мен сұрағы аясында сөзжұмбақ (кроссворд) немесе ребустар құру. Вi – зерттеу сұрағын құру және маңыздылығын маңыздылығын негіздеу/дәлелдеу.
6	«Ізденіс» - респонденттен сұхбат (интервью) алу және құжатталған сұхбат нәтижесін оқырманға ұсыну. Вiii - ақпаратты жинастыру және жазбаға түсіру үшін зерттеу әдістерін қолдану; Diіi - тарихи дерек ретінде құндылығы мен шектеулігін бағалау.
7	«Деректер сыр шертеді» – зерттеу сұрағы бойынша жинақталған мәліметтерді интеллект картаға түсіру (әрбір ақпараттарға АРА стилін қолдану). Сii - ақпарат пен идеяларды көрсетілген форматқа сәйкес жолмен құрылымдау.
8	«Нар тұлға» - ХБ оқушы профайлына сәйкес көтеріліс басшысының 3 жеке қасиеттерін анықтау және интерпретациялау. Сi - ақпарат пен идеяларды аудитория мен мақсатқа сәйкес стильді қолдану арқылы тиімді жеткізу.

Оқушылардың әр сабақта белгілі бір рубриканың орындалу деңгейін анықтап отыру, таймменеджментті ұстану мақсатында мұғалімдер тарапынан «Жетістіктер кестесі» толтырып отырды, онда атқарылған жұмыстың деңгейіне қатысты «шектеулі», «қанағаттанарлық», «жақсы» немесе «керемет» деп белгіленді. Осы арқылы сыныптағы әр топтың ағымдағы үлгерімін ортақ назарға ұсыну жолмен мотивация мен өзара жауапкершілікті нығайту көзделген еді. Оқушылар Google Drive арқылы қолжетімді кестеге көз жүгірту арқылы жасалып жатқан ортақ өнімнің әлі де болса жетілдірер тұстарын айқындай алды.

презентация түрінде қорғап, оқушылар арасында атқарылған іс-әрекеттерге қатысты өзара бағалау іске асты, осы ретте қосымша мұғалім тарапынан да кері байланыс ретінде қосымша кеңестер берілді.

Сурет 4. Оқушылардың тарихи журналдарды өзара бағалау сәті

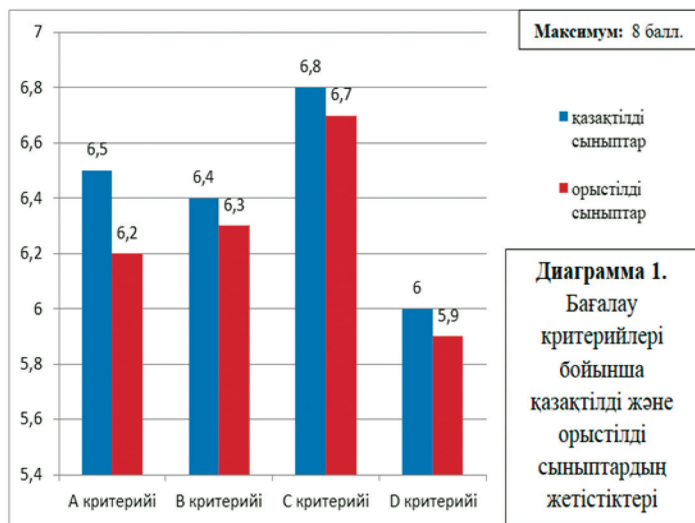
Зерттеу жобасының соңғы бөлімінде оқушылар зерттеу жобасының барлық рубрикаларын аяқтап, тарихи журнал форматына аудара бастады. Түпкілікті өнімді жасауда оқушылар негізінен Power Point немесе «canva.com» онлайн сервистерін қолданды. Біздің сыртқы бақылауымыздан аңғарғанымыз топ құрамындағы оқушылар арасында ерекше қызу талқылау болашақ тарихи журналдың дизайнын өзара дискуссиялау барысында орын алды. Дайын зерттеу жобаларын галерея форматында өзара танысып, еркін форматта бағалауға мүмкіндік берілді.

Тарихи журналды тексеру барысында рефлексия бөлімінде оқушылардың ой-толғауларымен таныса отыра олар үшін бұл жобаның ерекше пайдалы болғанына көз жеткізе алдық. Оқушылардың басым бөлігі коллаборативтік әрекеттестік арқасында өздерінің бойында зерттеу және сыни ойлау дағдыларын ерекше дами түскенін атап өткіміз келіп тұр.

болды. Осы юнит аясында біз сыни ойлау дағдысын дамыта алдық, себебі біз журнал құрау барысында мәліметті зерттеп, анализ жасап қана қоймай, сонымен қатар дұрыс жолда интерпретацияладық. Екіншіден жұмыс барысында, біздің зерттеу және анализ жасау дағдыларымыз дами алды, себебі біз өз тұлғамыз туралы мектеппен, сабақта берілген информациямен шектелмей жан-жақты да қарастырып, оның басынан өткен жағдайлар мен оның шешімдерін концепциямен байланыстырдық, яғни сол арқылы біз тақырыпта одан тереңірек түсініп, жаңа байланыстар таба алдық.

Скриншот 1. Оқушылардың жазған рефлексиясынан үзінді

Қазақстан тарихын оқытудағы коллаборативтік ортаның жағымды әсер еткеніне оқушылардың бағалау критерийлері бойынша жетістік деңгейлерін талдау барысында көзжеткізуге болады. Себебі МҰР-дегі бағалау ерекшеліктеріне байланысты 9 сыныптан бастап оқушылар 5 жылға арналған бағалау критерийлерімен бағаланады. 8 сыныптағы бағалау критерийлеріне қарағанда біршама күрделене түскеніне қарамастан оқушылар айтарлықтай жоғары көрсеткіштерді бағындыра алды десек болады. Оқушылардың жеке ерекшеліктері мен үлгерім деңгейлерінің ескере отырып топқа біріктіру нәтижесінде оқушылардың әсіресе С критерийі (байланысқа бейімділік) бойынша баллдары жоғарылай түсті. Бұл өз кезегінде бірлесе отырып орындауда оқушылардың тапсырма нұсқаулығына айтарлықтай ден қоятынын, коллаборативтік өзара әрекеттестік болғасын барынша өзара жауапкершілік танытуының нәтижесі болса керек (Диаграмма 1). Сондай-ақ, қазақтілді және орыстілді сыныптар арасындағы критерийлер бойынша жетістік деңгейлеріндегі біршама алшақтықты да байқауға болады.

Мысалы, А критерийі (білу және түсіну) бойынша орыстілді сыныптар көрсеткіші 0,3 баллға төмен болуы біздің ойымызша бірінші кезекте тілдік кедергілермен байланысты. Біздің бұл зерттеуімізге негіз болған В (зерттеу) және Д (сыни тұрғыда ойлау) критерийлері бойынша да оқушылардың баллдары негізінен ілгерілей түсті. Себебі бұл критерийлердің әдетте оқушылар үшін салыстырмалы түрде басқа критерийлерге қарағанда орындау жағынан күрделірек болып табылатынын ескеретін болсақ,

оқушылардың баллдарын саралай келе жоғары көрсеткіштерді таныта алды деп сенімді түрде есептеуге болады.

Қорытындылай келе, Қазақстан тарихы сабағында коллаборативтік ортаны қалыптастыру арқылы іске асқан сыныптағы зерттеу жобасы барысына жүргізген бақылауымызға, оқушылар рефлексияларына және критерийлер бойынша оқушылардың жетістік деңгейлеріне жүгіне отырып, бірнеше маңызды жетістіктерге қолжеткізілді деуге болады: сыныпта өзара әрекеттесу арқылы нәтижелі жұмыс істеуге қолайлы орта орнықты; оқушылардың зерттеу және сыни ойлау критерийлері бойынша жетістік деңгейлері жоғарлады; оқушылардың пәнге деген қызығушылығы арта түсті; ең маңыздысы коллаборативтік оқытуға негізделіп құрылған сабақтардың ерекше тиімділігіне көз жеткізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бектасова Г.К. Коллаборативная среда как эффективная форма организации урока в условиях повышения качества образования и воспитания // Педагогическое мастерство: материалы VIII Международной научной конференции. Москва, 2016;

2 Middle Years Programme Individuals and societies guide. For use from September 2014/January 2015. International Baccalaureate Organization.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ
LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОХРАНЫ ТРУДА ЖЕНЩИН И ЛИЦ С СЕМЕЙНЫМИ ОБЯЗАННОСТЯМИ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Б.С. Ашыралиева

К.ю.н., доцент, Университета международного бизнеса, г. Алматы

В настоящей статье автором анализируются нормы законодательства зарубежных стран по охране труда женщин и лиц с семейными обязанностями, связанные с регламентацией отпусков по беременности и родам, предоставления трудовых льгот и гарантий для беременных женщин. Обосновывается необходимость учета зарубежного опыта регулирования трудовых отношений женщин и лиц с семейными обязанностями, в части, касающейся предоставления отпусков по беременности и родам для отцов, а также других родственников, фактически осуществляющих уход за малолетними детьми, в процессе совершенствования казахстанского трудового законодательства. Акцентируется внимание на то, что в большинстве зарубежных стран выполнение семейных функций перестали отождествлять исключительно с женщиной, и начали вовлекать и мужчин к выполнению семейных обязанностей и воспитанию детей, что нашло отражение в законодательстве промышленно развитых зарубежных государств.

Ключевые слова: трудовое законодательство, охрана труда, женщины и лица с семейными обязанностями, трудовое законодательство, отпуска по беременности и родам, трудовые льготы и гарантии.

Поддержка семьи, материнства, отцовства и детства выступает приоритетной целью любого демократического государства, обладая особой социальной ценностью и, стало быть, подразумевает формирование и совершенствование новейших правовых механизмов, обеспечивающих их результативную защиту [1, с. 147].

В первую очередь, остановимся на разборе зарубежных законодательных актов, регламентирующих трудовые отношения с женщинами и иными категориями субъектов, выполняющими семейные функции (на примере отдельных стран).

Согласно российскому трудовому законодательству, работодатель не может по своей инициативе уволить беременную женщину, за исключением отдельных ситуаций, таких, как например, ликвидация организация и др. Помимо этого, отказывать в приеме на работу беременной женщине или

женщине, имеющей маленьких детей, считается правомерным только в случае отсутствия у таких женщин деловых качества, присущих для выполнения определенных работ [2, с. 227].

Также по российским законам уволить беременную женщину почти не представляется возможным. Нарушение рассматриваемого правила может повлечь применение мер уголовной ответственности [2, с. 227].

В отдельных зарубежных государствах предусматривается возможность расторжения трудового договора по инициативе работодателя с беременной женщиной. Так, например, во Франции увольнение беременной сотрудницы допускается исключительно вследствие тяжелого дисциплинарного проступка. Подобной же защитой может воспользоваться один из родителей в течение одного месяца после того, как воспользуется отпуском в связи с уходом за ребенком [3, с. 92].

Итальянское законодательство о труде не предусматривает список оснований расторжения трудовых договоров по инициативе работодателя (увольнения). Следует обратить внимание на то, что в итальянской доктрине и практике трудового права существуют следующие дефиниции: «giusta causa», и «giustificato motivo», обозначающие увольнение, которое должно быть справедливым, обоснованным и мотивированным. При этом под «справедливой причиной» могут пониматься какие-нибудь серьезные проступки, допущенные на работе, включая неисполнение сотрудником своих трудовых обязательств. В то же время в итальянском законодательстве закреплена допустимость восстановления на работе, в т.ч. и беременных женщин, но исключительно в судебном порядке [4, с. 48].

В свою очередь, в трудовом праве таких стран, как Великобритания, США, ФРГ, Индия, Австралия, Канада, запрещают только лишь увольнение, непосредственно связанное с наличием беременности или ребенка. Расторжение трудовых договоров работников, имеющих семейные обязанности, по другим основаниям считается вполне легитимным и правильным [5, с. 13].

В отношении женщин и лиц с семейными функциями, применяются всеобщие нормы, устанавливающие рабочее время. При регламентации режима рабочего времени для беременных женщин вводятся специальные льготы и дополнительные гарантии. В порядке, определенном нормативными правовыми актами Российской Федерации, работодатель должен предоставлять неполный рабочий день или смену, либо неполную рабочую неделю по просьбам следующих категорий работников:

- 1) беременной женщине;
- 2) одному из родителей (опекуну или попечителю), имеющему ребенка в возрасте до 14 лет (ребенка-инвалида, не достигшего 18 лет);
- 3) сотрудника, ухаживающего за больным членом семьи на основании медицинского заключения [6, с. 54].

Российским трудовым законодательством запрещено привлечение к выполнению сверхурочной работы исключительно беременных женщин. Что касается женщин с детьми, не достигшими до 3 лет, то они могут быть привлечены к сверхурочной работе только с их согласия, выраженного в письменной форме [6, с. 54].

В европейских государствах закреплён определенный законодательством о труде отпуск по беременности и родам, продолжающийся по крайней мере 14 недель (как этого требуют международные трудовые стандарты).

Таблица 1. Продолжительность отпусков по беременности и родам в зарубежных странах.

Отпуск по беременности и родам	Продолжительность (в неделях)
Англия	52
Ирландия	42
Франция	16
Норвегия	46 недель отпуска и сохранение 100% зарплаты, либо 56 недель при 80 %
Россия	20-27
Израиль	14 оплачиваемых недель и 12 недель за свой счет
Примечание: источник [7, с. 101].	

Согласно специальным положениям в Китайской Народной Республике женщине предоставляется декретный отпуск длительностью не меньше 98 дней, (15 – до родов, при сложных родах – еще 15 дней, при многоплодной беременности – 15 добавочных дней на каждого ребенка) [6, с. 100].

В отдельных странах предоставление оплачиваемых отпусков по беременности и родам законом вовсе не гарантируются.

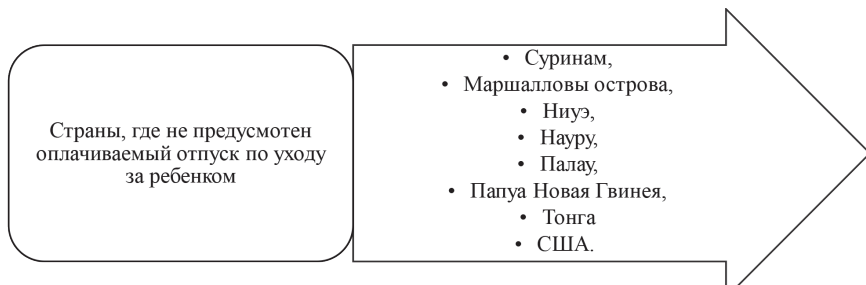

Схема 1 [7].

Как видно из этой схемы, США является, по сути единственной индустриально развитым государством, в котором не принят закон, закрепляющий для матерей оплачиваемый декретный отпуск, и лишь 12 % работающих женщин вправе получить от нанимателей оплачиваемый отпуск (на предприятиях с общей численностью более 50 человек, и наличия стажа работы в подобном предприятии не меньше года) [1, с. 148].

Примерно с 60-х годов прошлого века эталоны по обеспечению равноправия сформированы на констатации того, что равноправие предполагает разделение семейных функций между мужчинами и женщинами.

Начиная с 1980-х годов в проведении исследований, относящихся к обеспечению равенства в целом, произошла переориентация с исследования женщин на исследование отношений между женщинами и мужчинами.

Сформировалась концепция, согласно которой всякой трансформации традиционной роли женщин должно сопутствовать изменение роли мужчин, что в конечном итоге должно повлиять на активизацию участия мужчин в семейной жизни и ведению домашнего хозяйства.

Впервые в европейских странах в 60-х годы отпуск по уходу за ребенком, или как его еще называют «декретный отпуск» ввели в качестве обязательного по ряду причин:

1) Страны проводили попытки по реализации программы повышения рождаемости для возмещения людских потерь по итогам прошедших мировых войн. У руководства указанных стран была убежденность в том, что если семьям обеспечить уверенность в оставлении рабочих мест и устойчивых выплат, это отразится на повышении рождаемости.

2) Актуализировались вопросы обеспечения безопасности и надлежащего уровня здоровья женщин и детей. Законодатели уяснили, что от того, насколько женщина быстро и в полной мере оправится после беременности и родов, будет зависеть срок выхода ее на работу в общественном производстве [7].

В настоящее время ведутся дискуссии касательно декретного отпуска с точки зрения вопроса о востребованности женщин после нахождения в таком отпуске. Согласно проведенным в западноевропейских странах исследованиям, женщины, выходя из декретного отпуска теряют в зарплате и карьерном продвижении.

Декретный отпуск, длящийся продолжительнее двух лет, причиняет существенный вред для трудовой деятельности и карьерного продвижения женщины. За указанной ситуацией закрепилось название «штраф за материнство», при которой работающие матери зарабатывают меньше, чем бездетные сотрудницы.

Так, на примере некоторых стран можно видеть падение уровня зарплаты женщин в сравнении с родовым периодом:

- Германия – от 6 до 20 %;
- Дания – 30%;
- Франция – 7-17 %;
- Китай – 37 % [7, с. 105].

Впервые вовлекать отцов в воспитание малолетних детей на основе финансовой мотивации начали в Швеции, введя «отцовские квоты» – число дней в декретном отпуске, которые должен оформить исключительно отец ребенка («daddy quotas»). Такая же практика введена и в законодательстве Исландии и Великобритании.

Так, в Швеции для отцов предусмотрено в качестве обязательных дней отпуска 60 из общих 480, в Норвегии – 14 недель из 24.

При этом, согласно законодательству этих стран, в случае, когда отец не уходит в декрет, семья лишается права на получение соответствующих выплат. Кроме того, если отец разделит весь декретный отпуск напополам с матерью, то семья получит дополнительные денежные средства. В результате такого подхода, каждым четвертым родителем, находящимся на декретном отпуске в Швеции является отец [7, с. 1022].

По данным исследований, проведенных в развитых странах, есть много преимуществ вовлечения мужчин в процессы воспитания и ухода за детьми. Прежде всего, дети, растущие в семье, где отец вовлеченным в воспитание, имеют множество преимуществ над своими сверстниками, отцы которых освобождены от их воспитания.

В частности, указанные дети в меньшей степени нарушают закон, не бросают школу, имеют более значительные показатели IQ, по сравнению с их сверстниками, к трем годам и в более продолжительной перспективе, также в меньшей степени страдают от психоэмоциональных проблем и менее склонны к ожирению [8, с. 101].

Однако несмотря на вводимые меры финансового стимулирования ситуация с использованием декретного отпуска отцами продвигается чересчур медленно. Этому в значительной степени способствуют существующие общественные стереотипы. К мужчинам, находящимся в декретных отпусках относятся нелестно, осмеивая их и предъявляя обвинения в утрате мужественности. В таких странах, как Австрия, Чехия, Польша и Франция отцы примерно составляют 4 % от общей численности родителей, идущих в декретный отпуск, в России – 2 %, в Беларуси – 1 % [8].

Для сравнения, в Республике Казахстан, где сильны традиции восточного менталитета, по данным на 2018 г., чуть выше 40 тыс. мужчин (менее 1 %) употребили свое право на оформление декретного отпуска [9].

Следовательно, как и во многих других государствах, в нашей стране хранится представление о традиционных ролях женщины и мужчины в обществе.

Кроме того, отпуска по уходу за ребенком можно использовать целиком или по отдельным частям помимо отца ребенка другими лицами:

бабушкой, дедом, иным родственником или опекуном, которые фактически ухаживают за малолетним или новорожденным ребенком. Как видно из примера европейских стран, часть декретного отпуска зафиксирована индивидуально за каждым родителем.

Согласно письменным заявлениям женщин и иных субъектов, находящихся в отпусках по уходу за ребенком им предоставляется право трудиться на условиях неполного рабочего времени либо на дому (дистанционно) с оставлением выплат в рамках государственного социального страхования.

В странах с развитой промышленной инфраструктурой сложилась система специальных норм по защите трудовых прав, женщин, и в особенности женщин-матерей.

Эталоном в данной сфере выступают законодательные акты стран Западной Европы, предусматривающие предоставление отпусков по уходу за ребенком (довольно продолжительных), оплачиваемых полностью или частично, которыми могут воспользоваться и отцы, а также другие родственники, перерывов для кормления, в отношении кормящих матерей.

Предусмотрены гарантии для женщин в период трудоустройства, запреты привлечения их на подземных работах, а также тяжелых, вредных и опасных производствах (в ряде стран). Есть ограничения использования труда беременных женщин и женщин с детьми по привлечению к сверхурочных, ночных работах, а также работах в выходные и праздничные дни, направления в командировки и др.

Таким образом, подводя итоги вышесказанному, можно утверждать, что в современных зарубежных странах накопился достаточно солидный опыт правовой регламентации трудовых отношений с участием женщин и лиц с семейными обязанностями, который можно учитывать в процессе регулирования указанных отношений в национальном законодательстве нашей страны. В особенности заслуживают внимания особенности правовой регламентации трудовых отношений рассматриваемой категории работников в развитых европейских странах.

Литература

1 Шахбанова Ю.А. Особенности правового регулирования трудовых отношений женщин, лиц с семейными обязанностями // Современные тенденции развития науки и технологий. 2016. № 12-7. – С. 147-153.

2 Чинёнова А.А. Особенности правового регулирования труда женщин и других лиц с семейными обязанностями // Социальная справедливость и гуманизм в современном государстве и праве. 2015. – С. 227-235.

3 Невинная И. Декретное бремя // Трудовые права женщин – одно из самых уязвимых мест в ТК. № 6327(55). 2014. – С. 92-100.

4 Сыченко Е. Итальянский ответ кризису: изменения в трудовом законодательстве // Трудовое Право. № 12. 2016. – С. 48-57.

5 Топорин В.С. Сравнительно-правовой анализ защиты некоторых трудовых прав беременных женщин в России и за рубежом // Модернизация современной науки: новые реалии и проблемы современных исследований в России и мире. 2015. – С. 13-20.

6 Василиади С.М. Особенности регулирования рабочего времени женщин и лиц с семейными обязанностями // Общество: политика, экономика, право. № 1. 2016. – С. 54-60.

7 Панькова К. В. Влияние актов международного права на принятие норм трудового законодательства в отношении лиц с семейными обязанностями // Молодой ученый. 2016. № 10 (114). – С. 1022-1024.

8 Алиева З.А. Регулирование труда женщин и лиц с семейными обязанностями в России и за рубежом: сравнительно-правовой анализ // Юридический вестник ДГУ. 2015. № 2. – С. 100-106.

9 Казахстан: страновая гендерная оценка. Декабрь, 2018. Азиатский банк развития // <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/501696/kazakhstan-country-gender-assessment-ru.pdf>

ҒТАМР 10.11.91

АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Б.Р. Есімсейтов

Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы

Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Автор мақаласында Абай тағылымдарының арасынан аз қарастырылып, сирек сөз болып жүрген құқықтық бағыттағы оның еңбектерін танып-білу және оны бүгінгі қоғам игілігіне жаратудың алар орнының ерекше екендігін баяндайды.

Абайдың заңгерлік тағылымына арнап жазылып отырған мақаланың өзектілігі – жас ғалымдарға ой салу. Болашақ ғылыми еңбектерінде осы мәселелерге тереңірек ізденушілік танытса деген тілек. Осындай зерттеулер

әріне Абай даналығын танып-білу, Абай шығармаларынан нәр алып, оның тереңіне бойлау, қаныға түсуден басталуы шарт. Абай мұрасынан әр сала мамандарының, оның ішінде заңгерлердің өзінше зерделер тағылымы да толастамайды, толастауға тиіс емес.

Түйін сөздер: Абай тағылымы, Абай шығармалары, заң мамандары, Абайдың заңгерлік тағылымы, Абай мұрасы.

Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық.

Қасым-Жомарт Тоқаев

Абай – өте көп зерттелген акын. Оның өмірі мен шығармашылығы туралы монографиялық еңбектер аз емес. Олардың қатарына ұзақ тізім құрайтын басылымдардың кейбірін ғана атап кеткізіміз келіп отыр. «Абай және қазіргі заман» (ұжымдық жинақ), «Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері» (ұжымдық монография), З. Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі», Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың ақын шәкірттері», М. Мырзахметовтің «Абайдың адамгершілік мұраттары», «Абайтану тарихы», Т. Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек», Қ. Салғариннің «Таным баспалдақтары», Б. Байғалиевтің «Абай өмірбаяны архив деректерінде». Бұл ғылыми еңбектерді оқу, тану арқылы кез-келгеніміз Абай мұрасына қатысты дәлелді деректер ала аламыз.

Серік Қирабаев, Мекемтас Мырзахметов, Қайым Мұхамедханов, Рымғали Нұрғалиев, Мұхтар Мағауин, Тұрсынбек Кәкішев, Сейіт Қасқабасов, Шериаздан Елеукенов, Темірбек Қожакеев, Тәкен Әлімқұлов, Құлмат Өмірәлиев сияқты және т.б. абайтанушылар Тәуелсіздік таңымен нұрланып, ұлы ақынның сан қырлы сырларын жаңаша, тың көзқараспен зерделеді. Сол жылдары Ғылыми мекемелерде, жоғары оқу орындарында Абайтану орталықтары құрылып, Қ.Салғарин, Ғарифолла Есім, Тұрсын Жұртбай, Бейсенбай Байғалиев, Тұрсынжан Шапай, Жабал Шойымбет сияқты ғалымдар ақын өлеңдерінің ішкі әлеміне бойлап, өнегелік, тағылымдық қасиеттерін ашты [1].

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамашылдығымен Абайдың туғанына 175 жыл толған мерейтойын мемлекеттік деңгейде өткізу туралы шешім шығарылып, жоспарлы іс-шаралар басталып та кетті. Президенттің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласындағы ақынның шығармаларындағы тағылымды танып-білу және оны бүгінгі қоғам игілігіне жаратудың жолдарын көрсетіп, бағыт беруі алдағы атқарылар істердің қарқын алуына себеп болып отыр [2].

Абай шығармаларының тақырыбы әр алуан, өмірге көзқарасы, жұртшылық алдына қойған мәселелері сан түрлі. Оның еңбектері тек әдебиетшілер ғана емес, тарихшы, педагог, психолог үшін де ғылыми зерттеу

объектісі болып отырғаны бұл күнде ешкімді таңдандырмайды. Әрине Абайдың ақындық, философиялық т.б. қырлары жан-жақты зерттелгендігі жоғарыда айтылды. Бүгінгі күні Абайды заңгер ретінде тану оның қазақ қоғамындағы қабылдаған заңдық күші бар құжаттары жайлы зерттеулер де жарық көруде. Әрине заң мамандарын әзірлеп отырған жоғары оқу орындарының зерттеу жұмыстары тақырыптарында да осы мәселе қамтылуы тиіс. Дүние жүзінде ғылым мен білімнің түрлі салаларын дамытуға зор үлес қосып, бүкіл адамзатқа ортақ ойшыл ретінде танылған Абайды Н.Ә. Назарбаев: «Абай – қазақ халқының рухани қазынасына өлшеусіз үлес қосқан ғұлама ғана емес, сонымен қатар ол қазақ халқының ел болуы жолында ұлан-ғайыр еңбек еткен данагер» деген болатын. Осы тұрғыдан келгенде ғалым-жазушы Тұрсын Жұртбайдың Абайдың ақындық өнерінің тағылымдық қасиетін зерделеуге арналған «Күйесің, жүрек... сүйесің!» – атты кітабы қазақ әдебиеттану ғылымы саласында бұрын кең ауқымда зерттелмеген тақырыпты монографиялық деңгейде қозғауымен ерекшеленеді.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбайдың аталған еңбегінде «Абай заманында көшпелі тіршілік үшін белгілі бір қызметтің қажеті де жоқ, реті де жоқ еді. Алайда Абайдың өмірі шұғылданған тұрақты жұмысы бар болатын. Ол – билік айту, яғни би болды. Он төрт жасынан бастап қашан құсылы боп өлгенше қазақ жұрты оны би, болыс деп таныды. Демек, өзі өмір сүрген кездегі қауымға Абай қоғам қайраткері есебінде етене мәлім тұлға. ... Сонымен, Абайдың өмірлік шұғылданған кәсібі – билік, оның ішінде болыстықтан тысқары міндеті – кәдімгі дала биі еді. Әрине, әділ би болды» [3].

Ғалым Т. Жұртбайдың зерттеуінде ұлы ақын шығармасын тың көзқараспен барлап, бұрын айтыла бермеген жаңа сырларын ашуға күш салған ізденісті көреміз.

Көрнекті жазушы С.Ш. Оразалының отандық журналдарға берген бір сұхбатында Абайдың заңгерлігі жайлы төмендегідей керемет пікірді де ұсынуды жөн санаймыз. «Абайды толық зерттеп, білдік деп айтуымызға әлі ерте деп ойлаймын. Оның бір белгісі, Абайдың ұлы заңгер болғандығында жатыр. Абай Шар бойында Абай қазақтың бұрынғы заңдарын, сонымен қоса орыс заңдарын да терең білетіндігін көрсетіп, оларды үйлестіре отырып, қазақ қоғамына қажетті заңдарды жазып шығады. Бұл – «Шар ережесі» деп аталды. Бұл заң Қазанда басылып шығады да, Семей, Өскемен өңіріне, беріде Жетісуға, сондай-ақ, Қытай өлкесіне тараған. Қазір бұл заң Семейдегі Абай мұражайында сақталып тұр. Абай осы жиында төбе би атанады. Абай жалпы қазақ даласын орыс заңдарымен ғана басқаруға болмайтынын, бұл елдің өзінің ерекшеліктері бар екенін, атадан балаға ғасырлар бойы мирас болып келе жатқан әдет-ғұрпы, заңдары барлығын, көп мәселелерді қазақ ішінде осы заңдар негізінде шешуге болатындығын айтады» [4].

Академик Салық Зимановтың басшылығымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде жазылған «Қазақтың ата заңдары» атты он томдық жинақтың V-томында 1885 жылы Абай құрастырған «Қарамола ережесі» (Шар ережесі) сипаттама берілген. Бұл ауқымды еңбекте қазақтың әдет-ғұрып заңдарынан бастап барлығы бар. Салық Зимановтың айтуынша: «Төрт атасынан бері билердің жалғасы болып келген Абай негізінде ақын болуға емес, өз елінде би болуға, билік құруға дайындалған адам екен. Абайдың ақындықпен айналыспай, көп уақыт ақындығын жасырып, басқа адамдардың атынан өлең жазып келгені содан болуы мүмкін. Өйткені, ол кезде ақынның беделі айтарлықтай бола қоймаған. Ал, Өскенбайдан бастап Құнанбайға, одан Абайға жалғасқан билік жас Абайды бұл бағытқа қатты әзірлейді. Құнанбайдың Абайды жастайынан қасына ертіп жүріп, ел ішіндегі дау-дамайдың шешімін қалай табу керектігін үйрететіні жайлы «Абай жолы» эпопеясынан да білеміз. Абай «Жеті жарғыны» да, Әнет бабаның араласуымен жазылған қазақтың ұлы заңдарының барлығын да жастайынан сіңіріп, жетік біледі. Сонымен қоса, орыс заңдарын да оқып, біліп отырған. Абайдың жер дауы, жесір дауы, адамдар арасындағы кикілжіңнен туған, ұрыс-керіске байланысты ақылдылықпен, сұңғылалықпен шешім шығаруы тегін емес. Әсіресе, Абайдың жер дауына, кісі өліміне байланысты тарихта қалған шешімдері, Шыңғыстауда мыңдаған адамдардың алдында тұрып шешім шығарған жерлері сақталған [5].

Әрине бір мақала көлемінде Абайдың заңгерлік қыры жайлы толық қамту мүмкін емес, одан қалды Абайдың заңгерлік қырларын толық қамтуға менің де қолымдағы ақпараттардың аздығы да оған себеп. Менің Абайдың заңгерлік тағылымына арнап жазып отырған мақаламның өзектілігі – жас ғалымдарға ой салу. Болашақ ғылыми еңбектерінде осы мәселелерге тереңірек ізденушілік танытса деген тілек. Құқықтық аспектілермен байланыста қарастырылу қажет тарихи, әдеби, педагогика-психологиялық, тілдік т.б. мәселелермен заң саласында зерттеулер жүргізіп жүрген жас мамандардың шұғылданғандары көптеген нәтиже әкелеріне сенімдімін және бұл отандық заң ғылымы тарихының дамуын одан әрі жетілдіреді. Осындай зерттеулер әрине Абай даналығын танып-білу, Абай шығармаларынан нәр алып, оның тереңіне бойлау, қаныға түсуден басталуы шарт. Өйткені тарих көшінін қай кезеңінде де Абай көтерілген сана биігі аласармайды. Бүгінде Абай тағылымы – ұлы тағылым екені дәлелдеуді керек етпейді.

Абай мұрасынан әр сала мамандарының, оның ішінде заңгерлердің өзінше зерделер тағылымы да толастамайды, толастауға тиіс емес.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Алпысбаев Қ. Абай тағылымы – арналы тағылым, «Ана тілі» газеті, 22 – қаңтар, 2020 ж.

2. <https://egemen.kz/article/217247-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>
3. Күйесің, жүрек... сүйесің...: (Абай: «Жан бостандығы» немесе рухани тәуелсіздік) – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2009. 4-т. – 464 бет.
4. Абайдың заңгерлігі, «Алматы ақшамы» газеті, 6 қыркүйек 2012. <https://abai.kz/post/14544>
5. Қазақтың ата-зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер он томдық = Материалы, документы и исследования в десяти томах; бас ред. С. З. Зиманов; ж.б. – Алматы: Жеті жарғы, 2009. – (Мәдени мұра. = Культурное наследие. 10 том. – 592 б.

ГРНТИ 10.07.61

О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ВОПРОСАХ ПОНЯТИЯ ПРИНЦИПОВ ПРАВА В ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ КАЗАХСТАНА

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Председатель Палаты юридических консультантов
«Юридические консультанты НКО», г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Старший преподаватель, Казахский национальный аграрный университет,
г. Алматы*

В данной научной статье авторы подробно рассмотрели понятие и виды принципов права в юридической науке. При применении законов судьи руководствуются Конституцией Республики Казахстан, которая устанавливает основные принципы права. Поэтому конституционные принципы являются основополагающими принципами в практике применения законов.

Ключевые слова: принципы права, источники права, законность, гуманность, норма права.

В научной литературе даются различные определения понятия принципов права. Тем не менее можно согласиться с тем, что принципы права – это основополагающие идеи, закрепленные в официальных источниках права или получившие признание в юридической практике и отражающие закономерности развития общественных отношений.

Они не являются источниками права, они являются как бы содержательным наполнением законов, например, Конституции (но есть и другие подходы).

В качестве принципов права нередко используются правовые аксиомы, например: «нельзя дважды предъявить иск по одному и тому же делу»; «решение спора между двумя лицами не должно вредить третьему лицу»; «пусть будет выслушана и другая сторона»; «суд должен быть справедливым».

Принципы права – это общеобязательные исходные нормативно-юридические положения, отличающиеся универсальностью, общей значимостью, высшей императивностью, определяющие содержание правового регулирования и выступающие критерием правомерности поведения и деятельности участников регулируемых правом отношений.

Принципы права по своей сущности являются обобщенным отображением объективных закономерностей развития общества.

Принципы:

- определяют нормотворческую и правоприменительную деятельность,
- координируют функционирование механизма правового регулирования,
- являются критериями оценки правомерности (правовой природы) решений органов государства и действий граждан,
- формируют правовое мышление и правовую культуру, цементируют систему права.

Принципы права классифицируются как общеправовые, межотраслевые, отраслевые и принципы институтов права.

1) Общеправовые (общие или основные) принципы присущи всем отраслям права, отображают природу, качественное своеобразие права в целом. К ним относят: принцип гуманизма – доминирование в формулировании и функционировании правовой системы неотъемлемых естественных прав и свобод человека; принцип равенства граждан перед законом, согласно которому все граждане независимо от национальности, пола, расы, религиозной и иной принадлежности, должностного положения имеют равные общегражданские права и обязанности, несут равную ответственность перед законом; принцип демократизма, означающий, что право, законодательство адекватно отображает волю народа (общую волю), формируется через демократические институты народовластия; принцип законности (правозаконности) – осуществление всех форм государственной деятельности, функционирование

гражданского общества на основе и в соответствии с требованиями права, естественными правами и обязанностями человека; принцип справедливости, конкретизирующий требования справедливости применительно к правовым формам деятельности государства, его органов и должностных лиц, правовой деятельности участников, регулируемых правом отношений и выраженный в равном юридическом масштабе поведения, и в строгой соразмерности юридической ответственности допущенному правонарушению.

Общеправовые, или общие принципы права являются разновидностью источников права. В качестве источников права общие принципы применяются практически во всех правовых системах, хотя и далеко не в одинаковой мере. Законодательство, сформировавшаяся практика (правовые традиции) стран как общего, так и континентального права допускают в процессе правоприменительной деятельности при отсутствии в законе конкретного юридического предписания, а также правового обычая или прецедента ссылаться на общеправовые принципы: справедливости, доброй совести, общих начал права и т.п. Для мусульманских правовых систем характерно разрешение судами дел при наличии пробела в законодательстве в соответствии с принципами шариата (они-то как раз и признаются основными источниками права).

В законодательстве ряда стран (к примеру, в Гражданском кодексе Испании) содержится прямое указание об отнесении общих принципов к источникам права. В качестве универсального источника общие принципы права применяются в международном праве. Статья 38 Статута Международного Суда гласит, что к числу применяемых судом источников относятся: «общие принципы права, признанные цивилизованными нациями». Основные (общие) принципы международного права сформулированы в Уставе ООН и более пространно – в Декларации о принципах международного права 1970 г. К их числу отнесены следующие принципы: неприменение силы или угрозы силой; мирного разрешения международных споров; невмешательства в дела, входящие во внутреннюю компетенцию государств; обязанность государств сотрудничать друг с другом; равноправия и самоопределения народов; суверенного равенства государств; добросовестного выполнения сторонами международных правоотношений взятых на себя обязательств.

2) межотраслевые принципы – принципы, характерные для нескольких отраслей права: осуществление правосудия только судом, гласность судебного разбирательства, национальный язык

судопроизводства, независимость судей и подчинение их только закону и др.;

Так, в УПК и ГПК РК названы такие принципы, как независимость судей, состязательность и равноправие сторон, гласность.

3) отраслевые принципы, определяющие специфику конкретной отрасли права (обеспечение свободы труда и занятости – в трудовом праве; принцип устойчивости, права на землю – в земельном праве и др.);

4) принципы институтов права.

Принципы права могут быть:

а) закреплены в законе;

б) выведены из содержания и смысла законодательства;

в) сформулированы юридической практикой, например: «выслушаем и другую сторону», «*res judicata*» (решенный окончательно судом вопрос не подлежит рассмотрению вновь тем же судом или судом параллельной юрисдикции), «никто не может передать другому больше прав, чем он сам имеет», «бремя доказательства возлагается на сторону, предъявившую иск»; принципы незлоупотребления правом и др.

Все принципы права независимо от объема их нормативности оказывают специально-юридическое, т.е. регулятивное воздействие на поведение людей. Однако в отличие от конкретных предписаний они действуют двояко – опосредованно (через конкретные предписания, присутствуя в них, так сказать, «незримо») и непосредственно, т.е. выступают ориентирами поведения конкретных участников правоотношений. Тем самым как уникальные средства организации правовой жизни общества принципы права распространяют свое влияние на все области правового, охватывают своим содержанием как акты саморегуляции, так и те действия, которые непосредственно регламентированы юридическими предписаниями. Наложение правовых принципов на практические действия позволяет при отсутствии конкретных предписаний закона, норм обычного или прецедентного права определять их соотносимость с природой права.

Литература

1 Вопленко Н.Н. Сущность, принципы и функции права. – Волгоград. Изд-во Волгоградского государственного университета. 1998. – 56 с.

2 Ефремов А.Ф. Принципы законности и проблема их реализации. – Тольятти: ТолПИ, 2000. – 298 с.

3 Савицкий В.М. Презумпция невиновности. – М.: НОРМА, 1997. – 122с.

4 Тараненко В.Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. – М., 1990. – 164 с.

5 Треушников М.К., Чешки З. Основные принципы гражданского процесса. – М., 1991. – 144 с.

6 Шестакова С.Д. Состязательность уголовного процесса. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 220 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

THE IMPORTANCE OF IMPLEMENTATION OF MODERN METHODS OF TEACHING ECONOMIC DISCIPLINES

T.M. Arzayeva

L.N. Gumilov Eurasian National University, Nur-Sultan

The Article of the updated content of education, forms and methods of active learning in the course of teaching economic disciplines as a result of application considers the importance of a full-fledged managerial student curriculum. In the practical part, the results of the introduction of modern methods in the educational process to assess the student's learning program at a satisfactory level through the introduction of methods of updated educational content as methods of teaching special disciplines and the analysis of achieving a positive result of mastering the discipline in the independent work of students are presented.

Keywords: economic disciplines, modern methods of education.

I hear, but I'll forget!

I see and remember!

I do it, and only then do I understand!

In the conditions of competition and market economy in the country, the training of specialists provided by universities is of great importance. In his Address, the Head of state noted that the introduction of modern methods and approaches in Kazakhstan's education will become the basis for the development of advanced countries.

Orientation to a successful future is the ability to communicate in the formation of a modern personality, the desire for knowledge, creativity, information analysis skills, social responsibility, systematic and critical thinking, understanding the problem and the ability to find solutions, the use of various methods for the comprehensive development of knowledge.

Training of future competitive specialists in higher education institutions is important not only for theoretical completion of disciplines, but also for practical assimilation by students. In this regard, as a result of a student using active learning curriculum, which is the basic special disciplines in shaping the personality of a specialist, you can achieve good results in the admission of the topic.

Active learning leads to student learning based on their experience. This method contributes to linking new knowledge with existing knowledge, improving their knowledge, and a deep understanding of the topic.

Active forms and methods of training are not only a full-fledged development of the curriculum during practical training, but also the ability to master the student's

necessary knowledge, allowing the student to consistently evaluate self-education, education, consider the need to improve knowledge in the study of this discipline, as well as respond positively to the full development of special educational programs in training.

One of the methods of active learning in the organization of group training of educational work can be every student who is a member of the group, in the role of a teacher. In other words, students have the opportunity to share their knowledge, exchange information, systematize certain thoughts, analyze problems and determine ways to solve them, and make a common decision. Using this method, along with the necessary education for the student, we will be able to improve the information base in his knowledge, develop professional competencies and form skills of active participation of the future specialist in collective work. The student can actively participate in the educational process, realize the contribution and how appropriate it is to perform tasks together as a result of their participation in joint work, and establish a close relationship with each other. The teacher's formation of the training process using active teaching methods opens the way to the formation and improvement of professional skills among students.

As a result of a comprehensive description of the drawing composition of the lecture collection using the method of «making a mental map» in a number of active teaching methods, the student gets the opportunity to study the composition of the lecture in detail and systematically analyze it. This will help the student easily remember this material and effectively study the topic. This method is the key to memorizing educational materials until the end of the evaluation period of each student.

When studying each new subject, the teacher informs the student about the inter-subject relationships. When studying economic disciplines on the basis of knowledge obtained from prerequisites, the importance of creating a Foundation for post-prerequisites and evaluating the study of this discipline is explained. The methods of updating the content of education currently being implemented in the country require close interaction between interdisciplinary links. To this end, in accordance with the «spiral training program», in order to form a holistic view of the discipline, it is noted that the consequences of mastering the content of disciplines studied in previous courses are the main factor in achieving high results in the development of a new subject. As a result of an oral survey of knowledge obtained from prerequisites, using a simple survey method, students, relying on information about returning to previously passed topics, ensure compliance with the new subject as a whole with the discussion of new topics. And the importance of a new subject in the future study of special disciplines.

The driving force of teaching the discipline is not only the teacher's knowledge of the educational material, but also the skills of knowledge transfer. New the topic is important for in-depth study of the discipline, in combination with previous topics. Therefore, it constantly evaluates each topic as far as the student has mastered, and determines further steps to improve knowledge in the development of its potential. The identification and analysis of the next steps to be taken began to be implemented internationally after the analysis of innovations in black & William education.

The introduction of a model of modern methods of teaching economic disciplines will allow the teacher to involve almost all students in the educational

process, evaluate the analytical work of each student when performing this task, form students' skills of initiative and innovation, in accordance with the goal, and effectively use lecture materials during the planned classes., self-assessment allows the student to identify the facets that should be improved in their knowledge and teach students to perform research that should be performed when writing a final paper, consistently systematized.

Systematic preparation of guidelines and criteria for evaluating the performance of tasks for independent performance will allow the student not only to improve their knowledge of Economics, but also to quickly and accurately perform tasks in solving practical problems and analysis, and optimize the practical application of economic methods by students.

When performing the task in a step-by-step form, the student understands how necessary it is to develop their knowledge and thus assesses their knowledge. What did I learn? Don't know what? What do I need to know? answers questions such as: This causes an independent search for the student.

In order to achieve a positive result in the educational process, the teacher presents the student with the requirements of criteria assessment for the full completion of the task. Criteria-based assessment-determines the level of knowledge acquisition by students in the educational process, allows difficulties in mastering the discipline by the student and ensures the implementation of the goals of the curriculum. In addition, students help in getting information about how developed the student is as a result of completing a certain module or section in a point-scoring nature.

Achieving an effective result for the teacher is to make sure that the goal of the planned lesson is fulfilled. The manifestation of the teacher's leadership abilities contributes to the active passage of the lesson. When determining that the goals provided by the curriculum have been met, the active teaching methods proposed by the Japanese Makoto Yoshida can be used «Lesson Study», i.e. the method of studying the lesson. This research methodology has been the main platform for improving the skills of teachers in Japanese schools since 1970. Using the research method, the teacher can improve their knowledge in the pedagogical and subject areas. As a result of applying special teaching methods such as critical thinking, problem-based learning, and factor analysis in the course of the discipline, the teacher allows the teacher to conduct a lesson study conducted by a micro-teacher with active group learning methods. This process in the future develop in the students qualities such as careful attention to the improvement of knowledge, monitoring and summarizing the results. Monitoring the activities of students by the teacher, determining the effectiveness of methods used in group work, as well as determining the need to improve the educational material.

References

1 Educational program of professional development of the teaching staff of higher educational institutions, CPM, JSC «nish» - 2018.

2 Yoshida, M (1999) the Japanese concept of improving teaching in schools, in Stigler and Hiebert (eds) The Teaching Gap.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

СФЕРЫ УСЛУГ

SERVICE SECTOR

НЕГАТИВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТУРИСТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПОТЕНЦИАЛ ПОВЫШЕНИЯ ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

В.Н. Вуколов

Д.п.н., профессор НИИ туризма, Университет «Туран», г. Алматы

М.М. Дариябекова

Магистрант, Университет «Туран», г.Алматы

Современная туристская индустрия Казахстана не эффективна в экономическом и социальном плане, т.к. имеет отрицательный торговый баланс. Основной причиной этого является негативная тенденция туристского образования ориентированного в основном на подготовку турагентов. А это специалисты реализующие зарубежные турпродукты, способствующие вывозу капитала и созданию рабочих мест не в Казахстане, а за рубежом. Многолетние исследования проводимые в НИИ туризма университета «Туран» позволили разработать обоснованную систему подготовки в вузах не турагентов, а туроператоров, работающих на казахстанских ресурсах и реализующих отечественные турпродукты. Указанные разработки дают возможность создать эффективную туристскую индустрию РК с устойчивым положительным торговым балансом.

Ключевые слова: туристское образование, негативные тенденции, турагент, туроператор, критерии оценки образовательных программ.

В настоящее время туристская индустрия Казахстана имеет отрицательный торговый баланс. Это означает, что выезжает из Казахстана туристов (и вывозит денег) значительно больше, чем въезжает в Казахстан (и ввозит денег). В результате туристская индустрия Казахстана создает рабочих мест за рубежом больше, чем в своей стране. Это происходит потому, что по данным Министерства культуры и спорта в Казахстане из всех турфирм 95 % - турагенты (вывозящие туристов и деньги за рубеж) и только 5 % - туроператоры (привозящие туристов и деньги из-за рубежа и работающие на казахстанских туристско-рекреационных ресурсах). Таким образом, по настоящему эффективной туристская индустрия РК может стать тогда, когда большинство менеджеров турфирм будут туроператорами. Но большая часть вузов из-за низкой профпригодности преподавателей в состоянии обучать только турагентов. И это является главной негативной тенденцией современного туристского образования в Казахстане [1].

Под туроператором понимается субъект туристского рынка, активно осуществляющий деятельность по планированию, разработке, продвижению и реализации туристского продукта с коммерческими целями [2]. Согласно п.19 ст.1 Закона РК «О туристской деятельности» - туроператорская деятельность это предпринимательская деятельность физических и юридических лиц, имеющих лицензию на данный вид деятельности, по формированию туристского продукта, его продвижения и реализации. Основная задача туроператора – планирование предстоящего тура, то есть создание упорядоченного по времени, отвечающего требуемому и ценному для туриста составу и качеству, графика предоставления заявленных услуг. Современная задача базовой подготовки туроператоров через инновации сверхактуальна.

К сожалению даже функционеры некоторых туристских профессиональных сообществ РК не осознают важности проблемы подготовки туроператоров для индустрии туризма и не предпринимают мер по ее решению. Так, в перечне сертифицируемых квалификаций по ТОО «Сертификационного центра индустрии гостеприимства» (по разделу «Туризм») указаны инструктор туризма, экскурсовод, менеджер и туристский агент, а туроператора нет. Весьма показательно, что данный перечень согласован с руководством Казахстанской туристской ассоциацией (КТА). Более того, в начале 2019 г. КТА запустила целевую программу подготовки турагентов для начинающих [3] и курс рассчитан на преподавателей и студентов специальности «Туризм». Подобные решения еще больше усугубляют негативные тенденции кадровой стратегии в туристской отрасли РК.

Казахстанская туристская ассоциация (КТА) являлась одной из организаций стимулирующих развитие выездного туризма и массовую платную подготовку турагентов в РК. Достаточно посмотреть тексты «Вестника КТА» за несколько лет до эпидемии коронавируса, и мы увидим бесконечные объявления о курсах платной подготовки турагентов. При этом к платным курсам привлекались не только сотрудники турфирм, но и студенты вузов, имеющих специальность «Туризм». Но студенты – будущие менеджеры туризма уже знают как вывозить туристов и деньги за рубеж и создавать рабочие места в туристской сфере других государств. И они второй раз платят деньги за услышанную второй раз негативную для Казахстана информацию.

Начавшаяся пандемия COVID-19 явно обнаружила пагубные последствия указанной практики и необходимость ее менять. С апреля 2020 г. КТА вдруг озаботилась проблемой и представила результаты опроса среди казахстанцев на предмет определения «Потребителя туруслуг в внутреннем туризме». КТА отмечает, что внимание представителей туррынка и потребителей сместилось на внутренний туризм.

Маркетолог КТА Д.А. Кайназарова опубликовала на сайте ассоциации электронный вариант брошюры «Исследования потребителей туристских услуг РК. Внутренний туризм», объемом 2 п.л. (33 стр.). Во вводной части данной брошюры сказано, что «в условиях пандемии определились новые тенденции, которые раньше были нетипичны для нашей туристской деятельности. Внутренний туризм всегда медленнее всего развивался в Казахстане. Но с учетом всех новых обстоятельств, внимание рынка и потребителей перенеслось на внутренний туризм». Функционеры КТА начинают осознавать социальную тяжесть последствий той деструктивной концепции подготовки туристских кадров, которой они придерживались. И конечно видны попытки нивелировать нанесенный ими ущерб. Это отчетливо прослеживается по содержанию мероприятий, которые проводить КТА в последние 3-6 месяцев (апрель-сентябрь 2020 г.). И это позитивная тенденция.

В частности, 14 августа 2020 г. был организован вебинар КТА и КАТИР в рамках запуска проекта «Sustouka», по внедрению схем устойчивого развития туристского бизнеса в Казахстане. Тема вебинара была обозначена как «Туризм после пандемии COVID-19». Так как для комментаторов микрофон был недоступен, коротко прокомментируем содержание вебинара в настоящем докладе.

На вебинаре кроме исполнительного директора КТА Р.Р. Шайкеновой доминировал польский специалист и целый ряд молодых людей-граждан Казахстана, обозначенных как эксперты. Непонятно кто и как оценил уровень профессиональной подготовки и позиционировал этих людей в качестве экспертов. Ведь такие оценки – это прерогатива государственных уполномоченных органов, а не ассоциацией. Например, в Казахстане работают пять докторов наук, защитивших свои диссертации по туристской тематике. При этом четверо представляют педагогическую науку, и один географ-специалист по туристско-рекреационным ресурсам. Но не один из них не участвовал в этом вебинаре, т.к. не получил приглашения для этой работы. А ведь эти пять докторов наук получили высшую квалификацию специалистов по туризму подтвержденную государством. Именно эти специалисты должны быть (а трое из них являются официальными экспертами международных рейтинговых агентств) экспертами на подобных мероприятиях. Но почему-то, ценки уровня профессионализма специалистов туризма данные руководством КТА позиционируются выше, чем оценки государственного уполномоченного органа.

В настоящее время контроль за качеством подготовки специалистов по туризму и оценкой работы в вузах взяли на себя (кроме государственного уполномоченного органа) профильные бизнес-сообщества и независимые агентства по аккредитации и рейтингу. Существует «Рейтинг образовательных программ вузов РК по специальности «Туризм»,

составленный Национальной палатой предпринимателей РК «Атамекен». Но вузы, занимающие даже первые места в рейтинге, подготовкой туроператоров не занимаются [4].

Не в состоянии дать обоснованные рекомендации по подготовке туроператоров и руководство учебно-методического объединения (УМО) по специальности «Туризм», функционирующее на базе Казахской академии спорта и туризма. Это происходит по причине недостаточного уровня профессионализма руководства УМО. Председатель и его заместитель по профилю образования и тематике, защищенных ими диссертаций не имеют никакого отношения к туризму. Однако, именно они отвергают в качестве учебника работы профильных докторов наук, пытающихся выстроить систему базовой подготовки туроператоров.

В период с 2012 по 2019 гг. в университете «Туран» на основании эксперимента сформулированы методологические основы и разработана образовательная программа подготовки туроператоров, которая прошла успешную апробацию. В программу входят 18 учебных дисциплин, основными из которых являются туристско-спортивная подготовка, техника и тактика активных видов туризма, менеджмент и маркетинг в туризме, транспортное обеспечение туризма, туроперейтинг. Данные дисциплины должны быть обязательными.

В связи с объявленной МОН РК академической свободой и по результатам успешного эксперимента в НИИ туризма университета «Туран» в вузах появилась возможность обучать не турагентов, а туроператоров. А это, в свою очередь может повысить экономическую и социальную эффективность всей туристской индустрии Казахстана.

В сентябре 2020 г. проводилась первичное психологическое тестирование со студентами 2 курса специальности «Туризм» университета «Туран», которые проходят туристско-спортивную подготовку как первый этап обучения будущих туроператоров. По результатам теста на выявление и оценки коммуникативных и организационных способностей (Методика «КОС-1»): 11,1 % группы обладают очень высоким уровнем проявления коммуникативных и организаторских склонностей. Они испытывают потребность в коммуникативной и организаторской деятельности и активно стремятся к ней. Для них характерны быстрая ориентация в трудных ситуациях, непринужденность поведения в новом коллективе. Испытуемые этой группы инициативны, предпочитают в важном деле или создавшейся сложной ситуации принимать самостоятельные решения, отстаивать свое мнение и добиваются, чтобы оно было принято товарищами. Они могут внести оживление в незнакомую компанию, любят организовывать различные игры, мероприятия, настойчивы в деятельности, которая их привлекает. Они сами ищут такие дела, которые бы удовлетворяли их потребность в коммуникативной и организаторской деятельности; 22,2 %

группы отнесены к группе с высоким уровнем проявления коммуникативных и организаторских склонностей. Они не теряются в новой обстановке, быстро находят друзей, постоянно стремятся расширить круг своих знакомых, занимаются общественной деятельностью, помогают близким, друзьям, проявляют инициативу в общении, с удовольствием принимают участие в организации общественных мероприятий, способны принять самостоятельное решение в трудной ситуации. Все это они делают не по принуждению, а согласно внутренним устремлениям; 11,1 % участникам группы характерен средний уровень проявления коммуникативных и организаторских склонностей. Обладая в целом средними показателями, они стремятся к контактам с людьми, не ограничивают круг своих знакомых, отстаивают свое мнение, планируют свою работу; 22,2 % студентов группы развитие коммуникативных и организаторских склонностей находится на уровне ниже среднего. Они не стремятся к общению, чувствуют себя скованно в новой компании, коллективе, предпочитают проводить время наедине с собой, ограничивают свои знакомства, испытывают трудности в установлении контактов с людьми и в выступлении перед аудиторией, плохо ориентируются перед аудиторией, в незнакомой ситуации, не отстаивают свое мнение, тяжело переживают обиды. Проявление инициативы в общественной деятельности крайне редко, во многих делах они предпочитают избегать принятия самостоятельных решений; 33,3 % группы характерен крайне низкий уровень проявления склонностей к коммуникативно организаторской деятельности. Таким образом, нами разработана система тестов для отбора студентов для подготовки туроператоров.

Нами по системе дублинских дескрипторов (логическая единица информационно-поискового языка, служащая для описания смыслового содержания документа) [5] сформированы результаты обучения туроператора на двух циклах. В завершении первого цикла обучения (бакалавриата) специалист должен знать и уметь:

- 1) демонстрировать знание типичных мотивов выбора потенциальным клиентом той или иной туристской программы и понимание того, как удовлетворить потребности потенциального клиента содержанием конкретного туристского продукта через элементы наиболее передовых знаний в сфере туризма;

- 2) применять эти знания и понимание на профессиональном уровне и компетенцией привлечения клиентов для покупки определенного туристского продукта и решения проблем максимального удовлетворения потребности клиентов содержанием предлагаемого турпродукта;

- 3) осуществлять сбор и интерпретацию информации о туристской сфере для выработки суждений о содержании туристского продукта имеющего максимальную социальную, экономическую и этическую эффективность;

4) уметь максимально доходчиво сообщать информацию о проблемах туристской сферы и пути их решения как специалистам и потенциальным клиентам;

5) приобрести навыки необходимые для обучения в магистратуре по специальности «Туризм» с более высокой долей самостоятельности.

А по завершении второго цикла обучения (магистратура) специалист должен:

1) демонстрировать знание и понимание превалирующих мотивов выбора (на данный временной период) той или иной туристской услуги (или пакета услуг) и создание максимально эффективных туристских программ, на основе собственных исследований;

2) консолидировать усилия сотрудников руководимых подразделений на использование результатов собственных исследований сферы туризма для разработки нового туристского продукта;

3) интегрировать знания полученные собственными исследованиями и знания других специалистов сферы туризма для создания туристского продукта, имеющего глобальную социальную ценность;

4) максимально широко распространять полученные знания специалистам и неспециалистам о туристском продукте, имеющим максимальную социальную эффективность;

5) совершенствовать методы получения достоверной информации о технологии создания эффективного туристского продукта, удовлетворяющего позитивные потребности максимального количества туристов в разных регионах мира.

Необходимо создавать и совершенствовать нашу отечественную казахстанскую систему подготовки туроператоров-менеджеров. И в этой системе должны быть внутренние критерии оценок освоения студентом каждого сегмента соответствующих знаний и умений.

Исходя из методологии определения основных критериев эффективности туристской индустрии и высшего образования, нами сформулированы частные критерии рейтинга образовательных программ вузов по специальности «Туризм». К ним относятся: 1) работа выпускника по специальности: 2) вид туристской деятельности выпускника-турагентская или туроператорская; 3) количество авторских программ по внутреннему (въездному) туризму у молодого специалиста-выпускника вуза с подтверждающими сертификатами и актами о внедрении продукта на внутренний и международный туристские рынки; 4) количество рабочих мест, использующихся в каждой из авторских бизнес-программ; 5) уровень ценовой и содержательной конкуренции, представленных на рынке авторских туристских программ.

Ставка на подготовку менеджеров туризма в зарубежных вузах, с ее огромными финансовыми затратами ошибочна. Она, в силу своей специфики

никогда не даст нам необходимого количества высококвалифицированных туроператоров.

На основании наших многолетних научных исследований [6] можно сделать следующие выводы. Вузы смогут успешно обучать туроператоров при следующих общегосударственных условиях:

1) лицензии на подготовку бакалавров, магистров и докторов PhD по специальности «Туризм» будут выданы только тем учебным заведениям (вузам и колледжам) где есть преподаватели, имеющие ученые степени за защиту диссертаций по туристской тематике, квалификацию экскурсовода и звание инструкторов туризма с высоким уровнем туристско-спортивной подготовки. Прекратить практику подготовки специалистов туристской индустрии профессиональными сообществами не имеющими соответствующих лицензий;

2) учебно-методическое объединение (УМО) по специальности «Туризм» будет сформировано исключительно из специалистов имеющих соответствующие ученые степени на базе вуза, где работают не менее 2 докторов наук и одного кандидата наук (доктора PhD), защитивших диссертацию по проблемам подготовки туристских кадров;

3) типовые учебные планы вузов и колледжей будут формироваться с соблюдением принципа дуальности и ориентированы на подготовку туроператоров;

4) туроператорам будет разрешено реализовывать собственный турпродукт на внутреннем и международном туристских рынках самостоятельно минуя турагентства.

Литература

1 Вуколов В.Н. Методологические и практические основы подготовки туроператоров в вузе. // Материалы XII ежегодной международной научно-методической конференции «Инновации в образовании: ориентиры и тенденции». Алматы, АПН РК, 2019.

2 Закон Республики Казахстан от 13 июня 2001 г. №211-ІІ «О туристской деятельности в Республике Казахстан» // https://online.zakon.kz/document/doc_id=1023618=47i-155

3 Новости // www.facebook.com.kazakhstanTourismAssociation

4 Рейтинг образовательных программ вузов // <http://atameken.kz/ru/services/44rejting-obrazovatelnuh-program-vuzov>

5 Дескриптор - // ru.wikipedia.org

6 Вуколов В.Н. Теория и практика подготовки специалистов туристской индустрии в высших учебных заведениях: дисс.док.пед.наук по специальности 130004. - Алматы, 2001.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ
TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE
INDUSTRY

FTAMP 67.03.03

ҒИМАРАТТАРДАҒЫ КӨТЕРУШІ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРДЕЛІЛІГІН ДАМУ ТҰЖАЛЫ ЖӘНЕ ЖАҢА МОНИТОРИНГ БАҒДАРЛАМАЛАР АРҚЫЛЫ СЕЗГІШТІГІН

Б.Б. Бакенов

Профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Дауылбай Нұржан

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада ғимараттардың көтеруші құрылымдардың жай-күйі мониторингінің объектілік жүйесін құру бойынша қолданыстағы нормативтік-техникалық базаға талдау келтірілген, ЕҰУ ВПО ФГБОУ мониторингінің құрылымдық жүйелері орталығы базасында қазіргі заманғы жабдықтарды қолдану арқылы мониторингтің әр түрлі әдістерін өңдеп зерделілігін арттыру мәселелері қарастырылған.

Негізгі мақсаты жауапты ғимараттар мен құрылыстардың құрылыс конструкцияларының мониторинг жүйесін әзірлеуге, құруға және пайдалануға бірыңғай әдістемелік тәсілді пысықтау бойынша тиімді қызметті жүзеге асыру үшін қазіргі заманғы база мен оқу-ғылыми инфрақұрылымды ұйымдастыру болып табылады.

Түйін сөздер: мониторинг, нормативтік құжаттама, мониторинг жүйесі, датчиктер, геодезиялық жабдықтар, соңғы элементтер әдісі.

Мақалада ғимараттар мен құрылыстардың техникалық жай-күйі мониторингінің объектілік жүйесін құру бойынша қолданыстағы нормативтік-техникалық базаға талдау келтірілген, ЕҰУ ВПО ФГБОУ мониторингінің құрылымдық жүйелері орталығы базасында қазіргі заманғы жабдықтарды қолдану арқылы мониторингтің әр түрлі әдістерін өңдеп зерделі құрылымдар жасау мәселелері қарастырылған.

Қазақстанда құрылыс өндірісінің қазіргі заманғы деңгейінің өзіндік ерекшелігі тек биік және бірегей ғимараттарды салу көлемінің артуы ғана емес, өкінішке орай, оларда болған апаттардың санының өсуі болып табылады., осыған байланысты ғимараттар мен құрылыстардың техникалық жай-күйін оларды салу және пайдалану кезеңдерінде бақылау міндеті өте өзекті болып табылады және бүгінгі күні мерзімді немесе тұрақты автоматты мониторинг процедурасының көмегімен іске асырылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда құрылыс өндірісінің негізгі бөлігі биік және бірегей ғимараттар салу көлемінің артуы ғана емес, өкініске орай болған апаттардың санының өсуі болып табылады. Осыған байланысты ғимараттар мен құрылыстардың техникалық жай-күйін оларды салу және пайдалану кезеңдерінде бақылау міндеті өте өзекті болып табылады. Қазіргі таңда бақылау мерзімді немесе тұрақты автоматты мониторинг процедурасының көмегімен іске асырылады.

Құрылыстың техникалық жағдайына мониторинг жүргізу мәселесі жақында ғана пайда болды. Объектілердің мониторингі жаңадан салынып жатқан негізгі көтеруші құрылымдардың ықпал ету аймағында орналасқан ғимараттар мен құрылыстардың сенімділігін қамтамасыз ету және қоршаған ортаны сақтау үшін кешенді жүйе ретінде анықталады.

Мақалада жалпы түрде мониторингтің мақсаттары мен міндеттері, жұмыс жүргізудің құрамы, талаптары мен технологиясы сипатталады. Бұл ретте мониторинг процесінің өзі кезең-кезең іс-шаралар кешені ретінде ұсынылған.

Жоғарыда келтірілген құжаттарды талдау мыналарды анықтауға мүмкіндік береді:

- Қазіргі уақытта қолданыстағы нормативтік-құқықтық база ғимараттар ғимараттарының жалпы техникалық жай-күйіне зерттеулер мен мониторинг жүргізуді көздейді. Мониторинг жүргізу процедурасы ұсынымдық түрде жауапты құрылыстардың барлық түрлерінің өсіп келе жатқан саны үшін міндетті болып табылады;

- Негізгі көтеруші тірек конструкцияларының мониторингі жүйесі кіруі мүмкін ғимараттар мен құрылыстардың инженерлік жүйелері мониторингінің және басқарудың құрылымдық жүйесі әлеуетті қауіпті, аса қауіпті, техникалық күрделі және бірегей объектілер. Қалған құрылыс объектілері үшін мониторинг жүргізу қажеттілігі техникалық шарттарды әзірлеу сатысында айқындалады;

- жауапты және бірегей санатқа жатпайтын пайдаланылатын объектілер үшін мониторинг жүргізу қажеттілігін пайдаланушы ұйымдар айқындайды. Бұл ретте жаңа құрылыстың ықпал ету аймағына түсетін объектілерді бақылау жүйесін ұйымдастыру міндетті болып табылады;

- қолданыстағы нормативтік база бірқатар жағдайларда бірегей объектілердің мониторингін ұйымдастыру кезінде туындайтын сұрақтарға жауап бермейді-мониторингтің көлемі мен тәсілдері МГСН 4-19-05-да ғана көрсетілген. Бұл ретте, тәжірибе көрсетіп отырғандай, мониторинг көбінесе белгілі бір бағдарлама бойынша жүргізіледі, оның құрамы мен көлемін тапсырыс беруші ұйым бюджетінің мүмкіндіктері негізінде бекітеді;

– мониторинг саласындағы қызметті регламенттейтін нормативтік құжаттардың мазмұнын дамыту эволюциялық сипатқа ие және жұмыстарды жүргізу процесін, құрамы мен технологиясын ұйымдастыру бойынша жалпы сұрақтардан нақты шешімдерге көшу үрдісі бар;

– мониторинг жүргізуді регламенттейтін нормативтік базаны одан әрі тиімді дамыту нақты құрылыс объектілерінде мониторинг жүйесін әзірлеу және енгізу тәжірибесі негізінде ғана емес, сондай-ақ, нақты құрылыс объектілерінде мониторинг жүйесін әзірлеу және енгізу тәжірибесі негізінде де мүмкін болады. ғылыми-өндірістік базасы дамыған озық ғылыми-зерттеу мекемесінің базасында ғана жүзеге асырылуы мүмкін мониторингтің әдіснамалық аспектілерін неғұрлым терең ғылыми зерттеу керек.

Көтеруші құрылым элементтерінің техникалық жай-күйінің өзгеруінің түрлі процестерін модельдеуге мүмкіндік береді және сондай-ақ қазіргі заманғы автоматты өлшеу құралдары және деректерді өңдеу арқылы болып жатқан өзгерістерді бақылау.

Әрбір стенд үлгілерді автоматты жүктеу үшін қосындылармен, бастапқы датчиктермен және түрлендіргіштермен, деректерді жинау және тіркеу жүйелерімен жабдықталады, құрылымның жай-күйін жалпы бақылау жүйесіне біріктірілген. Бұл жүйе үздіксіз мониторинг жүргізудің Автоматты режимінде деформациялық процестердің даму динамикасын және мадельге берілген жүктемелердің өзгеруі кезінде конструкциялардың кернеулі-деформацияланған жай-күйінің өзгеруін алуға мүмкіндік береді.

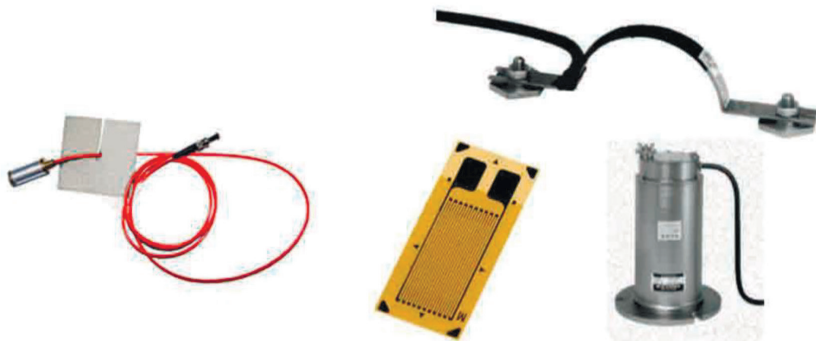
Автоматты мониторинг барысында жүктеме параметрлерін тіркеу динамометрлер мен жүктеме датчиктерінің көмегімен жүзеге асырылады (1-сурет). Жергілікті орын ауыстыруларды тіркеу үшін, конструкциялардағы салыстырмалы деформациялар, салдар мен кернеулер стендтерде орнатылады: прогибомеры, инклинометры, экстензометры, сдвигомеры, тензорезистрлер, талшықты-оптикалық, акустикалық датчиктер (2-сурет).

Конструкциялардың динамикалық сипаттамаларын тіркеу үшін (амплитудалар, жиіліктер, формалар, тербеліс декременттері) қолданылады: деформографтар, сейсмометрлер, акселерометрлер (3-сурет).

Құрылыс моделі элементтерінің кеңістіктік деформациясын бақылау қазіргі заманғы геодезиялық жоғары дәлдікті аспаптар: нивелирлер, тахеометрлер лазерлік сканерлермен жүзеге асырылады (4-сурет). Орын алған өзгерістерді сандық бағалау үшін арнайы және қойылған міндеттерге бейімделген әртүрлі бағдарламалық қамтамасыз ету, соның ішінде есептік әрине-элементтік кешендер пайдаланылады.

Сурет 1. Жүктеме параметрлерін өлшеу датчиктері.

Сурет 2. Конструкциялардағы орын ауыстыруларды, деформациялар мен кернеулерді өлшеу датчиктері.

Сурет 3. Конструкциялардың динамикалық параметрлерін тіркеу датчиктері.

Сурет 4. Мониторинг үшін заманауи геодезиялық жабдықтар.

Стенд – көп қабатты қаңқалы ғимараттың тіреу конструкцияларының моделі.

Қаңқалы құрылыстың моделі әр түрлі жүктемелерді қабылдай отырып, онда орнатылған автоматты мониторинг жүйесінің көмегімен құрылымның ҚҚС өзгерістерін бақылауға мүмкіндік береді, оның ішінде бақылау жүйесіне біріктірілген соңғы элементті ANSYS бағдарламалық кешенін пайдалана отырып.

Жалпы түрде автоматты мониторинг жүйесінің құрамы бойынша 5-сурет ұсынылған. Әр түрлі типті түрлендіргіштердің (сызықтық және бұрыштық орын ауыстырулар, күш, кернеу және т.б.) көмегімен модельдің жай-күйі туралы бастапқы ақпарат локальды аймақ шегінде компьютерленген өлшеу аспаптарында үздіксіз жиналады.

Бұдан әрі локальды желілер бойынша ақпарат келіп түседі және орталықтандырылған диспетчерлік пунктте өңделеді.

Сурет 5. Автоматты мониторинг жүйесінің компоненттері.

Стендтің тірек рамасы автоматты жүктеу құрылғыларының жүйесімен және пайдалану жүктемелерінің әр түрін қолдану үшін жүктеу процесін қашықтықтан басқару блогымен жабдықталған (6-сурет).

Жүктеу құрылғыларының жүйелері келесі процестерді модельдеуге мүмкіндік береді:

1. Ұстындардың негіздерінің жылжуы (шөгуі) – бұрандалы домкраттар;

2. Көлденең жүктеме-бұрандалы домкраттар немесе иінтіректер;

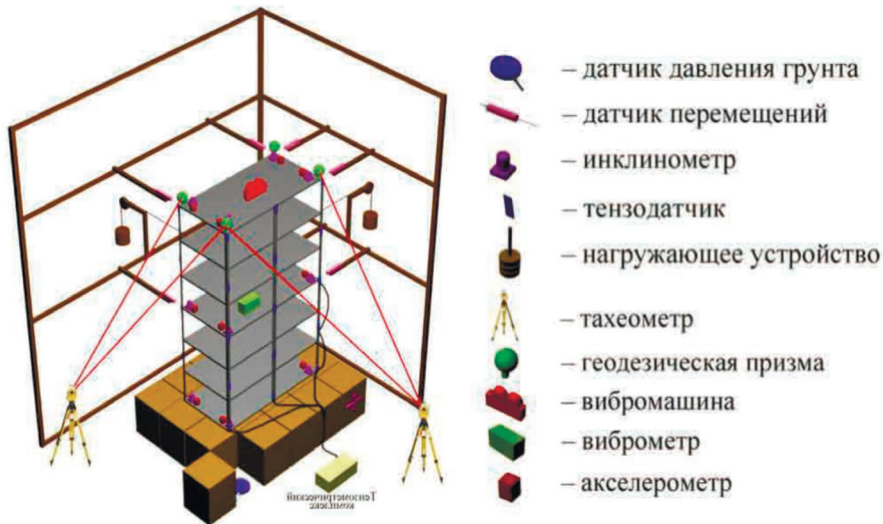
3. Ғимарат ішінде тік пайдалану жүктемесімен қайта салу;

4. Элементтердің зақымдануы-қондырмаларды орнату арқылы қималардың әлсіреуі;

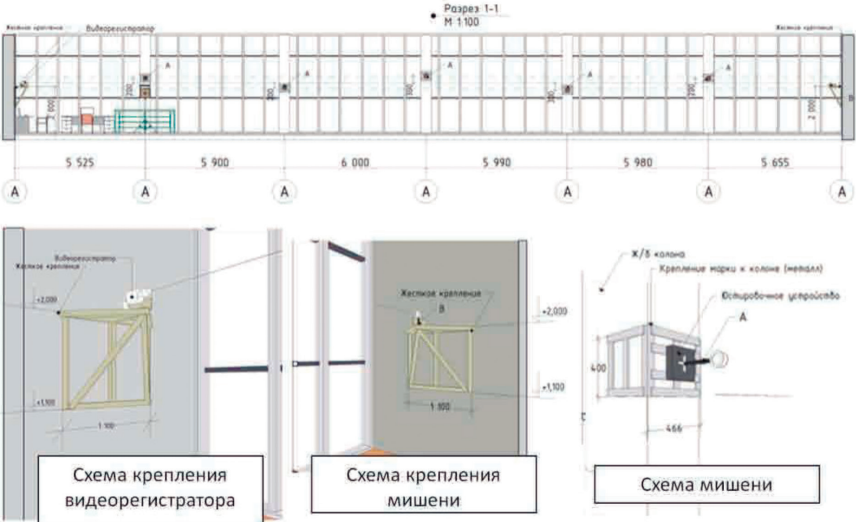
5. Динамикалық жүктемелер діріл машинасы және желілік қозғалтқыш;

Ұзын объектілердің Геодезиялық мониторингі «Стенд».

Шешілетін міндеттер: бейнетіркеу сандық жүйелерін және ақпаратты өңдеудің Зерделігін дамыту және жүйелерін пайдалана отырып үздіксіз жармалы өлшеулерді жүргізу (7-сурет).

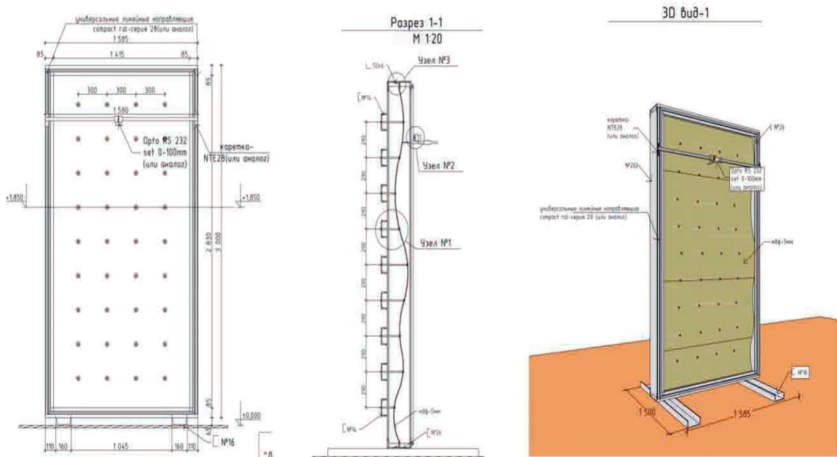
Стендтің тірек рамасы автоматты жүктеу құрылғыларының жүйесімен және пайдалану жүктемелерінің әр түрін қолдану үшін жүктеу процесін қашықтықтан басқару блогымен жабдықталған (6-сурет).

Сурет 7. Стенд «Созылған объектілердің Геодезиялық мониторингі».

Стенд «Тік орналасқан объектінің деформациясы».

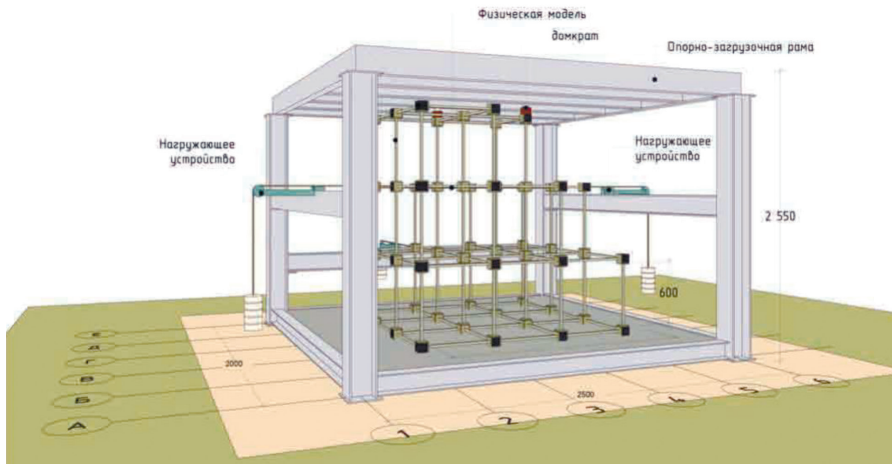
Шешілетін міндеттер: тік орналасқан ірі габаритті объектілердің геометриялық параметрлерінің Тахеометриялық түсіру және лазерлік сканерлеу арқылы жобалық жағдайдан ауытқуын анықтау әдістемесін пысықтау (8-сурет).

Сурет 8. Стенд «Тік орналасқан объектінің деформациясы».

Стенді мониторингтің бейімделу жүйелері.

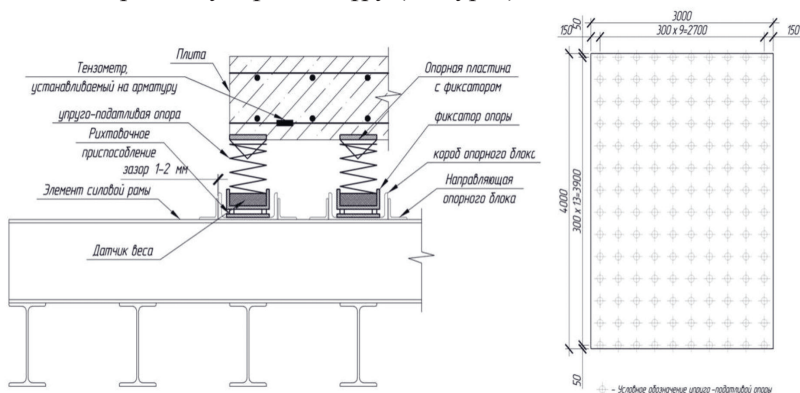
Шешілетін міндеттер: Бақыланатын объектілердің бейімделгіш математикалық модельдерін пайдалана отырып, құрылыс көтеруші құрылымдарының техникалық жай-күйін мониторингтің зерделі жүйелерін құру (9-сурет).

Сурет 9. Стенд «Мониторингтің бейімделу жүйесі».

Вибродинамикалық мониторинг жүйесі.

Шешілетін міндеттер: іргетас-негіз жүйесінің моделі мысалында құрылыс нысандарының тербелмелі сипаттамаларын тіркеу және талдау әдісімен құрылыс көтеруші құрылымдарының техникалық жай-күйін мониторингтің жүйесін құру (10-сурет).

Сурет 10. Стенд «Вибродинамикалық мониторинг жүйесі».

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Конаков О.А. Анализ возможности применения ГОСТ Р 53778-2010 на практике [электронды ресурс].

2 Неугольников А.П., Дергунов А.А., Хиславский З.Г., Давидюк А.А. Диалоги о мониторинге 2, или Нормативы по научно-техническому сопровождению строительства, Технологии строительства, №3, 2008 [электронды ресурс].

GTAMP 50.43.19

АРНАЙЫ МАҚСАТТАҒЫ БАЙЛАНЫС ЖЕЛІСІН МОДЕЛЬДЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Б. Толғанбаева

Оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

А.С. Әбілдаева

Аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бұл мақалада арнайы мақсаттағы байланыс желілерін құру және пайдалану ерекшеліктеріне талдау жүргізіліп, жалпыға ортақ телекоммуникация желілерін модельдеудің стандартты технологиялары шеңберінде модельдеу кезінде пайдаланылмайтын және олардың негізінде жүйелердің (желілердің) барабар болжағыш модельдерін және олардың негізінде тренажерларды құру кезінде ескеру қажет белгілерді анықтау жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: арнайы байланыс желісі, жалпыға ортақ байланыс желісі, байланыс желісінің моделі.

Арнайы мақсаттағы байланыс желілерін дамыту және жетілдіру барысында құрамы мен құрылымына, жұмыс істеу әдістері мен алгоритмдерін жасауға қатысты әртүрлі ұйымдастырушылық-техникалық шешімдер қабылдау қажет, соның ішінде оны құрудың тиімді жолдарын табу үшін ең маңызды және маңызды қасиеттерді бағалаудың әртүрлі көрсеткіштері мен өлшемдерін таңдау қажет. Арнайы мақсаттағы байланыс желілері масштабының күрделілігін, динамизмін ескере отырып, оны құру туралы шешімдерді негіздеу, ереже бойынша, әртүрлі модельдеу әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылады, бұл қарулы қақтығыс факторларын

ескере отырып, болжамды жұмыс жағдайында мінез-құлық сызығы мен әртүрлі құрылыс нұсқаларын зерттеуге мүмкіндік береді. Арнайы мақсаттағы байланыс желілерін модельдеудегі ерекше маңызды және киын міндет құрылым мен мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады, өйткені тұтастай алғанда олар жүйелердің осы түрінің жұмысының тиімділігін анықтайды.

Арнайы мақсаттағы байланыс желісі – бұл мемлекеттік, ұлттық қауіпсіздік, қорғаныс, құқық қорғау, төтенше жағдайлардың алдын алу және жою қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған телекоммуникация желісі және бірыңғай телекоммуникация желісінің ажырамас элементі болып табылады. Ал, бірыңғай телекоммуникация желісі – ел ішіндегі абоненттер арасындағы байланысты және халықаралық желіге қол жеткізуді қамтамасыз ететін, арнайы, технологиялық және арнайы мақсаттағы жалпы пайдаланылатын телекоммуникация желілерінің жиынтығы. Өз кезегінде, жалпыға ортақ телекоммуникация желісі – бұл телекоммуникация қызметтерінің барлық пайдаланушыларына телекоммуникация қызметтерін ұсынуға, соның ішінде теледидарлық және радиохабарларын тарату бағдарламаларын таратуға арналған өзара әрекеттесетін телекоммуникация желілерінің кешені.

Зерттеу әдісін таңдау, әдетте, сәйкес модельді таңдаумен немесе дамытумен тығыз байланысты. Қазіргі кезде арнайы мақсаттағы жүйелер мен желілерді зерттеу үшін байланыс жүйелері мен желілерінің әртүрлі модельдері қолданылады [1]. Модель – объектіні, жүйені немесе тұжырымдаманы (идеяны) олардың нақты тіршілік ету формасынан өзгеше формада ұсыну; жүйені түсіндіруге, түсінуге немесе жақсартуға көмектесетін құрал; болжау және салыстыру үшін қолданылады; баламалы әрекеттердің салдарын қисынды түрде болжауға және олардың қайсысына артықшылық беру керектігін жеткілікті сенімділікпен көрсетуге мүмкіндік беретін құрал [2]. Үлгілерге қойылатын жалпы талаптар:

- 1) адекваттылық – объектінің қасиеттерін жеткілікті дәл көрсету;
- 2) толықтығы – алушыға объект және оның жағдайдың әртүрлі жағдайындағы мінез-құлқы туралы барлық қажетті ақпаратты беру;
- 3) икемділік – өзгеріп отыратын жағдайлар мен параметрлердің барлық ауқымында әртүрлі жағдайларды көбейту мүмкіндігі;
- 4) әзірлеудің күрделілігі қол жетімді уақыт пен бағдарламалық жасақтама үшін қолайлы болуы керек [2].

Модельге қойылатын негізгі талап – жүйенің құрылымының маңызды (негізгі, қарастырылған) қасиеттерінің көрінісі және оның жұмыс жасау (адекватты) процестерінің көбеюі. Адекваттылық дегеніміз модель жүйені және оның мінез-құлқын зерттеу мақсатында жеткілікті түрде көрсететіндігін білдіреді.

Модель мен түпнұсқаның ұқсастығы болуы керек (физикалық, геометриялық, құрылымдық, функционалдық және т.б.). Ұқсастық дәрежесі белгілі бір аспектілердегі сәйкестіктен тек негізгіге ұқсастыққа дейін болуы мүмкін. Басқа аталған талаптардан басқа, модельдер жүйеге параметрлер санының сәйкестігі, оңтайландыру параметрлерінің қол жетімділігі және жеткілікті тиімділік талаптарына бағынады [2]. Модель арнайы байланыс желілерінің жұмысына әсер ететін жаңа туындайтын факторларды ескеруі керек. Адекватты модельді жасау – зерттеудің дұрыстығының маңызды шарттарының бірі.

Арнайы мақсаттағы байланыс желілерінің күрделілігі мен көпөлшемділігіне байланысты кейбір аналитикалық әдістер математикалық модельдеудің жақсы формаланған ішінара есептерін шешуге мүмкіндік бермейді. Осы мақсаттарға белгілі математикалық модельдерді қолдану (графиктердегі ағындық модельдер, кезек желілері және т.б.), ең жақсы жағдайда, желіде болып жатқан процестер туралы тек сапалы қорытындылар алуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта модельдеуді қолдану ең тиімді болып табылады. Имитациялық модель – сандық эксперимент арқылы нақты объектілерді зерттеуге арналған белгіленген статистикалық, аналитикалық және логикалық тәуелділіктерге негізделген жүйенің жұмыс істеу процесінің алгоритмдік сипаттамасы [3, 3 б.].

Байланыс желілерін модельдеудің әзірленген және тексерілген технологиялары бар [3]. Әрине, бастапқы мақсатының арқасында арнайы мақсаттағы байланыс желілерінде жүретін көптеген процестер жалпыға ортақ телекоммуникациядағы процестерге ұқсас және оларды модельдеудің стандартты технологияларын қолдана отырып модельдеуге болады. Алайда хабарламаны (ақпаратты) жеткізудің уақтылығы, сенімділігі мен қауіпсіздігіне қойылатын қатаң талаптары бар арнайы мақсаттағы байланыс желілері жалпыға ортақ телекоммуникациямен салыстырғанда модельдеу кезінде ескерілуі қажет және стандартты модельдер мен желіні модельдеу пакеттерін пайдалануға мүмкіндік бермейтін бірқатар маңызды ерекшеліктерге ие.

Арнайы мақсаттағы байланыс желілерін дамыту (жобалау) және зерттеу кезінде бір модельмен емес, модельдер жүйесімен айналысуға тура келеді, өйткені байланыс жүйесін құрудың (зерттеудің, синтездеудің) әр кезеңінде мақсаттар мен міндеттерге жауап беретін өзіндік модельдер қолданылады. Сонымен макрожобалау кезеңінде (сатысында) тұтастай коммуникация жүйесін көрсететін жалпыланған модель (макромодель) қажет. Микрожобалау кезеңінде әртүрлі ішкі жүйелер мен байланыс жүйесінің элементтерінің модельдері қажет. Алғашқы мәліметтердің және оны құру мен жұмыс істеу мәселелерін шешуге арналған ортақ идеологияның бірлігімен біріктірілген көптеген модельдерді қамтитын

байланыс жүйесінің көп деңгейлі күрделі және динамикалық моделін құру байланыс жүйелерін құру теориясы мен практикасының мәселелерінің бірі болып табылады. Модельдердің деңгейлері байланыс жүйесінің иерархиялық құрылымымен де, оның элементтерін дамытудағы қажетті деталь деңгейімен де анықталады. Мұндай модельдің жоғарғы деңгейі байланыс жүйесін тұтастай супер жүйенің – командалық-басқару жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде көрсететін макромоделі болуы керек. Байланыс жүйесінің компоненттерінің модельдері (ішкі жүйелер, желілер, тораптар және т.б.) аралық деңгейге айналуы керек.

Арнайы мақсаттағы байланыс желілерінің моделін құру және құрылған модельмен есептеу эксперименттерін жүргізу кезінде модельдің келесі жалпы параметрлерін (сипаттамаларын) анықтау қажет:

- модельденген байланыс жүйесінің құрылымы;
- байланыс жүйесінде айналатын ақпараттық ағындардың құрылымы;
- байланыс жүйесінде іске асырылатын және модельде көрінетін негізгі алгоритмдер мен хаттамалар;
- байланыс жүйесінің моделіндегі өзгермелі параметрлердің тізімі.

Ақпараттың сенімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін деректерді тарату жолдарына әдетте әртүрлі физикалық сипаттағы байланыс арналары жатады, олардың кейбіреулері аналогтық болып табылады және сыртқы ортаның жағдайына байланысты олардың толық деградациясына дейін айтарлықтай өзгертін сипаттамаларға ие болуы мүмкін.

Арнайы мақсаттағы байланыс желілерінде әр түрлі басымдыққа ие және жеткізу үшін әр түрлі уақыт талабы қойылатын әртүрлі типтегі ақпарат таралады. Осылайша, арнайы байланыс желілерін модельдеу кезінде әр түрлі басымдыққа ие ақпараттың кіріс ағындарын сипаттайтын модельдер жиынтығы болуы қажет.

Жалпыға ортақ телекоммуникацияларда, әдетте, хабарламаларды жеткізу уақытына қатаң талаптар қойылмайды. Әрбір байланыс түйінінде берілген терминалды байланыс түйіндеріне пакетті (хабарламаны) қай магистральдық жолмен жіберу керектігін көрсететін «маршруттау матрицалары» деп аталады. Маршруттау матрицалары магистральды байланыс желісінің бағытталған граф түрінде моделіне негізделген және желілердегі ағындардың математикалық модельдерін және сәйкес графикалық оңтайландыру алгоритмдерін қолдана отырып орталықтандырылған түрде есептеледі [5, 7 б.]. Байланыс желісінің топологиясы өзгерген кезде маршруттау матрицалары орталықтан қайта есептеледі.

Жоғарыда айтылғандар арнайы байланыс желілерінің модельдеріне келесі талаптарды анықтайды:

– модельдегі маршруттау абоненттердің «көп байланысын» ескеруі керек, ал байланыс түйіндеріне ақпарат жеткізуге арналған маршрут матрицалары одан әрі таралу маршруттарын толық анықтамайды;

– модель желілік элементтердегі хабарламаларды бірінші кезекте өңдеуді қамтамасыз етуі керек;

– модель қазіргі жағдай туралы ақпаратты қамтитын байланыс тораптары арасындағы қызметтік ақпарат алмасу процесін модельдеуі керек;

– модельде іске асырылған маршруттау әдістері адаптивті және орталықтандырылмаған болуы керек. Модельдер әртүрлі басымдылықтары бар пакеттер мен хабарламалар үшін әр түрлі маршруттау алгоритмдерін жүзеге асыруы керек, әр түрлі басымдылықтағы хабарламаларды тіпті бір алушы абонентке де жіберудің әр түрлі маршруттарын табуы керек және әр түрлі басымдылықтары бар хабарламаларды жіберудің модель кезектерін табуы керек. Әр түрлі сипаттамалары бар байланыс желілерінің бір ақпараттық бағытта болуы маршруттау алгоритмін хабарламаны әрі қарай жіберу жолын таңдауды ғана емес, сонымен қатар жолдағы белгілі бір арнаны таңдауды қажет етеді; жоғары жүктеме кезінде модель жүктемені шектеу әдістерін қолдануы керек, олар басқару нүктелерінің байланыс түйіндері желісінің жоғары жүктемесінде жіберуші абоненттерінен белгілі бір басымдылықтағы кіріс хабарламаларының ағымын уақытша шектейтіндігінде. Бұл модель талаптары жалпыға ортақ және арнайы мақсаттағы телекоммуникациялық модельдер арасындағы үшінші негізгі айырмашылықты анықтайды.

Әдетте, жалпыға ортақ телекоммуникация модельдерімен есептеу эксперименттерін жүргізу кезінде тек кіріс ағындарының матрицалары өзгереді, ал көп жағдайда скаляр көбейткіштің кіріс ағындарының бекітілген матрицаларына кіретін жалпы қарқындылығы ғана өзгереді. Егер зерттеу пәні желіні дамыту (құру) мәселелерін қоса алғанда, «оңтайлы» желілік топологияны таңдау болып табылмаса, онда әртүрлі топологиялар әдетте модельдің параметрлерінде өзгермейді, бірақ пайдаланушы оларды кіріс бөлігі ретінде белгілейді.

Алайда, арнайы мақсаттағы байланыс желілерінің жұмысын модельдеу процесінде желінің қазіргі топологиясы корреляцияланған ақаулармен осындай әсерлердің сценарийлерімен сипатталған сыртқы әсерлердің нәтижесімен және оларды кейіннен қалпына келтіруімен байланысты ағымдағы желілік топология әр түрлі болуы керек. Берілген сценарийге сәйкес арнайы мақсаттағы байланыс желілеріне сыртқы әсер генераторының қажеттілігі жалпы пайдаланылатын телекоммуникация мен арнайы байланыс желілері модельдерінің арасындағы төртінші іргелі айырмашылықты анықтайды.

Арнайы мақсаттағы заманауи байланыс желілерін талдау, сондай-

-ақ олардың даму перспективалары олардың технологиялық құрылысындағы келесі негізгі тенденцияларды анықтады. Біріншіден, бұл ұлттық және аймақтық байланыс операторларының жалпыға ортақ телекоммуникация сегменттері, сондай-ақ ғаламдық желілер сегменттері пайдаланылған кезде жеке байланыс инфрақұрылымына негізделген арнайы байланыс желілерін салудан бас тарту және гибриділік тәсілге негізделген арнайы байланыс желілерін құруға көшу. Екіншіден, бұл арнайы мақсаттағы байланыс желілерін құру үшін азаматтық байланыс пен телекоммуникация саласында қолданылатын тәсілдерді, хаттамалар мен технологияларды барынша кең қолдану. Арнайы мақсаттағы байланыс желілерінде меншікті ресурстардың жетіспеушілігімен, әдетте, қажетті арналық ресурстар пайдаланылады, бұл жағдайда жалпыға ортақ телекоммуникациялық ресурстар пайдаланылады, яғни өңірлік және ұлттық байланыс операторларынан жалға алынады.

Осылайша, ықтималдық пен уақыттық сипаттамаларға қойылатын қатаң талаптары бар арнайы мақсаттағы байланыс желілерін модельдеудің проблемалық мәселелері қарастырылды. Қарастырылып отырған желілер мен жалпыға қол жетімді желілер арасындағы стандартты модельдеу технологиялары шеңберінде мұндай желілерді «тиімді» модельдеуге мүмкіндік бермейтін түбегейлі айырмашылықтар көрсетілген.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Пирогов Ю.А. Методология исследования систем и сетей военной связи: учебное пособие. СПб.: ВАС, 2016. 164 с.
- 2 Боев В.Д., Кондрашев Ю.В. Моделирование проектирование систем: учебник. СПб.: ВАС, 2016. 246 с.
- 3 Гудов А.М., Семехина М.В. Имитационное моделирование процессов передачи трафика в вычислительных сетях // Управление большими системами, 2010. С. 130-161.
- 4 Васильев К.К., Служивый М.Н. Математическое моделирование систем связи: учеб, пособие. Ульяновск: УлГТУ, 2010. 170 с.
- 5 Макаренко С.И. Описательная модель сети связи специального назначения // Системы управления, связи и безопасности. 2017. № 2. С. 113-164.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Касаинова А.А. Тілдік тұлға типтері жөнінде	4
Корбай А. Farabi'nin din anlayışı	10
Сағынова Ә.М. Қазақстанмен шекаралас өңірлердегі тарихи-мәдени объектілер	16
Есентай И.Ж., Ақылбаева Г.И. Көне түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің қолданылу ерекшеліктері.....	21
Жунусова А.К. Взаимодействие видов речевой деятельности в процессе обучения иностранным языкам в техническом вузе.....	24
Ахмет А.Н. Тігін бұйымдары терминдерін тілдік тұрғыдан қарастыру...29	

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Есекешова М.Д., Мейрам Ж. Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда цифрлы білім берудің ерекшеліктерін анықтау.....	38
Шенин А.С., Бондаренко Е.А. В онлайн-режиме: успехи и неудачи образования в эпоху пандемии среди университетов Каспийского региона	43
Қайратбек Ш. Техникалық пәндерді оқытуда заманауи оқыту технологияларын қолдану ерекшеліктерін зерттеу	48
Aktoreyeva S.A. Specificity of the category of politeness in english.....	58
Миннахмитова Л.Р., Алтынбеков Ш.А. Как научиться решать задачи	65

Рысмагамбетова С.Б. Введение трехязычия в образовательный процесс в Казахстане в условиях глобализации 69

Қосыбаев А.Қ., Утенова М.Ж. Қазақстан тарихы сабағында оқушылардың зерттеу және сыни ойлау дағдыларын коллаборативтік оқыту арқылы дамыту 73

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Ашыралиева Б.С. Некоторые аспекты охраны труда женщин и лиц с семейными обязанностями в зарубежных странах 82

Есімсейтов Б.Р. Абай тағылымының құқық саласындағы орны 88

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р. О некоторых актуальных вопросах понятия принципов права в юридической науке Казахстана 92

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social Sciences and Economics

Arzayeva T.M. The importance of implementation of modern methods of teaching economic disciplines..... 98

Қызмет көрсету салалары
Сферы услуг
Service sector

Вуколов В.Н., Дариябекова М.М. Негативные тенденции туристского образования и потенциал повышения его эффективности 102

Техникалық ғылымдар және технологиялар

Технические науки и отрасль технологии

Technical Sciences and technologies of the industry

Бакенов Б.Б., Дауылбай Н. Ғимараттардағы көтеруші құрылымдардың зерделілігін дамыту және жаңа мониторинг бағдарламалар арқылы сезгіштігін арттыру 110

Толғанбаева М.Б., Әбілдаева А.С. Арнайы мақсаттағы байланыс желісін модельдеудің ерекшеліктері 118

Scientific publication

Proceedings of the international scientific conference
«Development trends of modern education»

29-30 September 2020
Nur-Sultan, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev
Technical editor – B. Kosdauletov

Signed to the press on 02.10.2020.
Circulation of 100 copies. 60X84/16 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15192

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпе үшін